

06.2020

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Η Κρίση Του Κορωνοϊού Υπό Το Φως Του Παρελθόντος

Το κραχ του 1929, η κρίση του
2008 και οι συνέπειες στις σχέσεις
κράτους-αγορών

Γεράσιμος Μοσχονάς

Καθηγητής Συγκριτικής Πολιτικής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ιούνιος 2020

Περιεχόμενα

Το Μεγάλο Κραχ: Το «μετά» πολύ διαφορετικό από το «πριν»	5
Αποτυχίες και καταστροφές.....	6
Επιτυχίες και το νέο μετά-φιλελεύθερο πνεύμα.....	8
Η κρίση του 2007-2009: Το «μετά» μια βελτιωμένη εκδοχή του «πριν».....	11
Η αποτυχία της αυτορρύθμισης	11
Όλοι ξανά κεϋνσιανοί;.....	12
Μεγάλη κρίση, μικρές αλλαγές.....	14
Η κρίση του κορωνοϊού υπό το φως του παρελθόντος	16
Τι προσδιορίζει το μέγεθος των αλλαγών στις σχέσεις κράτους-αγορών;.....	16
Από τον κεϋνσιανισμό στην austerity mania: Η ευρωπαϊκή εξαίρεση.....	20
1929 ή 2008; Η κρίση του κορωνοϊού	23
Βιβλιογραφικές Αναφορές	27

“The moments of greatest freedom are crisis points [...] Choices are more constrained in stable times...”

Peter Gourevitch (Politics in Hard Times, 1986: 240).

Οι μεγάλες οικονομικές κρίσεις τείνουν να τροποποιήσουν τη σχέση κράτους, αγορών και πολιτικής προκαλώντας τριγμούς, ρήξεις και μετασχηματισμούς που συχνά επηρεάζουν τις κοινωνίες στη μακρά διάρκεια. «Συχνά» δεν σημαίνει πάντα. Αν και σχεδόν πάντα όσοι βιώνουν μια κατάσταση μεγάλου οικονομικού κινδύνου τείνουν να την αντιλαμβάνονται ως κατακλυστικό γεγονός που θα επιφέρει μείζονες αλλαγές. Όχι τυχαία, λοιπόν, στην εν εξελίξει κρίση του κορωνοϊού, σημαντικοί πρωταγωνιστές, στοχαστές και αναλυτές έχουν διατυπώσει την άποψη ότι το «μετά» που έρχεται θα είναι διαφορετικό από το «πριν» που καταρρέει. Όλα -ή πολλά- θα αλλάξουν.

Θα αλλάξουν όμως; Πιο ειδικά, ο οικονομικός ρόλος του κράτους, του οποίου όλοι διαπιστώνουν σήμερα την «κολοσσιαία δύναμη» και την ικανότητά του να παρεμβαίνει τόσο στην οικονομία όσο και στην κοινωνία (Laravitsas, 2020), θα ενισχυθεί σημαντικά μετά την κρίση; Δεν είναι βέβαιο. Η Μεγάλη Κρίση του μεσοπολέμου έφερε τα πάνω κάτω. Τροποποίησε τις σχέσεις κράτους, αγορών και πολιτικής, όπως και τις οικονομικές και πολιτικές ιδεολογίες, προκαλώντας μετασχηματισμούς που επηρέασαν τις δυτικές κοινωνίες μέχρι τουλάχιστον και τη δεκαετία του 1970. Αντιθέτως, οι οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις της χρηματοπιστωτικής κρίσης που ξέσπασε το 2007-2008 υπήρξαν περιορισμένες (όχι όμως για την Ελλάδα) και, πάντως, πολύ πιο ταπεινές από εκείνες του Μεγάλου Κραχ με το οποίο συνήθως συγκρίνεται. Οι τότε προβλέψεις ή προσδοκίες για τεκτονικές αλλαγές διαψεύστηκαν. Η κρίση του 2008, η πιο σημαντική μετά από εκείνην του μεσοπολέμου και ίσως η πρώτη μεγάλη μιας νέας γενιάς κρίσεων, έδειξε ότι οι μεγάλες οικονομικές κρίσεις θα μπορούσαν να μην είναι τόσο καθοριστικοί *game changers* όσο ήταν η καταστροφική κρίση του 1929.

Το άρθρο σκιαγραφεί, από τη σκοπιά της πολιτικής ανάλυσης -όχι από τη σκοπιά του οικονομολόγου ή του ιστορικού- τις αλλαγές που επέφεραν στις σχέσεις κράτους-αγορών, αλλά και στις πολιτικές δομές και αντιλήψεις, οι δύο μεγάλες οικονομικές κρίσεις του παρελθόντος: η κρίση του μεσοπολέμου και η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 (και, ως συνέχειά της, η ευρωπαϊκή κρίση χρέους). Ταυτόχρονα, προτείνει μια ερμηνεία των

διαφορετικών συνεπειών των δύο κρίσεων. Και καταλήγει στη διατύπωση σκέψεων για τις πιθανές μεσοπρόθεσμες συνέπειες που θα έχει η σημερινή σύνθετη κρίση στις σχέσεις κράτους και αγορών.

Βεβαίως, τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές (Μάϊος 2020), το βάθος, χρονικό και ποιοτικό, των οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης του κορωνοϊού δεν μπορεί από κανένα να εκτιμηθεί με ασφάλεια, καθώς κυριαρχεί μέγιστη αβεβαιότητα για την εξέλιξη της πανδημίας. Και δεν είναι στη δική μου αρμοδιότητα να προβλέψω αν το παρόν υφεσιακό σοκ θα εξελιχθεί σε Αρμαγεδώνα ή αν θα απορροφηθεί πριν προκαλέσει ανεπανόρθωτες βλάβες στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό. Η αβεβαιότητα, ωστόσο, δεν εμποδίζει τη διατύπωση ενός πλαισίου, έστω υπό τη μορφή ερωτημάτων, για την καλύτερη κατανόηση του τι θα ακολουθήσει. Οι επιπτώσεις της κρίσης του κορωνοϊού στη μέση και μακρά διάρκεια θα μοιάζουν περισσότερο με εκείνες του 1929 ή με αυτές του 2008; Ή δεν θα μοιάζουν ούτε με τις μεν ούτε με τις δε; Το ότι το ξέσπασμα της σημερινής κρίσης δεν προκλήθηκε από βύθιση της οικονομίας ή από έναν τοξικό τομέα ή θεσμό του οικονομικού συστήματος (υπάρχουν πολλοί τέτοιοι), πόσο θα επηρεάσει τις μετά την κρίση σχέσεις κράτους-αγορών, δημόσιου-ιδιωτικού, αλλά και τις οικονομικές και πολιτικές ιδεολογίες; Τελικά, θα είναι το «μετά» την κρίση του κορωνοϊού ουσιαστικά διαφορετικό από το «πριν», όπως πολλοί εκτιμούν; Το *désir d' Etat* που έχει προκαλέσει η διπλή κρίση θα ενισχυθεί στη μέση και μακρά διάρκεια; Ερωτήματα σαν αυτά θα διερευνηθούν στις γραμμές που ακολουθούν.

Το τι έγινε στο παρελθόν δεν προδικάζει το μέλλον. Προσφέρει όμως υλικό για την κατανόηση των δυνάμεων και των δυναμικών που δρουν στην κατεύθυνση της αδράνειας ή της αλλαγής. Και προφυλάσσει από αβασθείς αναλύσεις και βιαστικές διαβεβαιώσεις. Προφυλάσσει ακόμη και από εκείνες τις αναλύσεις που ίσως στο τέλος θα επιβεβαιωθούν, από σύμπτωση όμως, δηλαδή ενάντια στα καλύτερα δικά τους επιχειρήματα.¹

¹ Η φύση της δημοσίευσης επέβαλε τη μη παράθεση όλων των βιβλιογραφικών πηγών που επηρέασαν το επιχειρήμα και τις επιμέρους αναλύσεις αυτής της εργασίας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Δημήτρη Δρούγκα (Senior Advisor, EY Advisory Services) και την Αθηνά Καρατζογιάννη (Πανεπιστήμιο Leicester) που διάβασαν και με τις παρατηρήσεις τους βελτίωσαν την πρώτη εκδοχή του κειμένου.

Το Μεγάλο Κραχ: Το «μετά» πολύ διαφορετικό από το «πριν»

Τον Αύγουστο του 1914, όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, οι πρωταγωνιστές του δεν γνώριζαν ότι θα συμμετείχαν στον «απόλυτο πόλεμο», σε μια χωρίς προηγούμενο σε εύρος και πολυπλοκότητα σύγκρουση, η οποία μάλιστα θα κατέστρεφε τους περισσότερους εξ αυτών. Ούτε γνώριζαν ότι η πολεμική αναμέτρηση θα κατέληγε σε μια μεγάλη επανάσταση. Ούτε, επίσης, ότι θα προκαλούσε στην ευρωπαϊκή ήπειρο μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, ίσως τις μεγαλύτερες από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης (Eley, 2002: 124), και μεταξύ αυτών την καθιέρωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως ένα είδος «φυσικού καθεστώτος» (Mazower, 2013: 24).

Αν όμως οι επιπτώσεις της παγκόσμιας σύγκρουσης στις γεωπολιτικές ισορροπίες, στις κοινωνικές δομές και στην εσωτερική πολιτική των ευρωπαϊκών κρατών υπήρξαν από σημαντικές μέχρι κατακλυσμικές, οι επιπτώσεις στις οικονομικές ιδεολογίες ήταν μικρότερες. Η συγκεντροποίηση της παραγωγής ενισχύθηκε, νέοι κλάδοι ανέλαβαν τα ηνία, ο οικονομικός και θεσμικός ρόλος των ομάδων συμφερόντων ισχυροποιήθηκε, όμως η επιθυμία επιστροφής στην παλαιά σταθερότητα, μετά το εκφοβιστικό οικονομικό χάος της περιόδου αμέσως μετά το 1918, υπερίσχυσε. Η ante bellum οικονομική ορθοδοξία σταδιακά επέστρεψε κυρίαρχη (επιστροφή στο ελεύθερο εμπόριο, σταθερές ισοτιμίες και σύνδεση των νομισμάτων με τον χρυσό, ελάχιστη κρατική παρεμβατικότητα βλ. Crafts και Fearon, 2010: 289· Mazower, 2013: 141, 146-147). Το «μετά» που ακολούθησε τον Μεγάλο Πόλεμο δεν ήταν στο οικονομικό πεδίο τόσο διαφορετικό από το «πριν» που κατέρρευσε.

Η επιστροφή στον κανόνα χρυσού αντιπροσώπευε τη σταθερότητα. Αλλά και κάτι περισσότερο από αυτήν. Η υιοθέτηση του κανόνα χρυσού σήμαινε είσοδο σε ένα club ανεπτυγμένων οικονομιών και πολιτισμένων κοινωνιών. Ήταν ένας ισχυρός δείκτης ταυτότητας, και όχι μόνον οικονομικής. Ως οικονομική ιδεολογία και, ταυτόχρονα, πολιτισμική mentalité κατείχε πλήρως το μυαλό των ελίτ που είχαν δυσκολία να φανταστούν εναλλακτικές οδούς στην άσκηση οικονομικής πολιτικής (Eichengreen και Temin, 1997: 2-3, 5, 8-9). Αυτό όμως το, εντέλει «παρεμβατικό» (Notermans 2000: 34-37) πλαίσιο θα αποδεικνυόταν υπερβολικά περιοριστικό λίγα χρόνια αργότερα,

όταν ο κόσμος, πριν συνέλθει από τον Μεγάλο Πόλεμο, θα εισερχόταν εκ νέου σε κατάσταση «μέγιστου κινδύνου». Το εργαλείο σταθερότητας θα λειτουργούσε αποσταθεροποιητικά.

Αποτυχίες και καταστροφές

Η οικονομική σταθεροποίηση κράτησε λίγο, όπως βραχύβια ήταν και η δημοκρατική πλημμυρίδα που ακολούθησε τον πόλεμο. Η κατάρρευση της Wall Street τον Οκτώβριο 1929 είναι η εμβληματική στιγμή εισόδου σε μια μακρά κρίση, κρίση που αντιπροσώπευε, σύμφωνα με τον Κέυνς, τη μεγαλύτερη οικονομική καταστροφή στον μοντέρνο κόσμο (παρατίθεται από Crafts και Fearon, 2010: 285). Οι περιστάσεις θέλησαν, όταν ξέσπασε η κρίση, να βρίσκονται οι σοσιαλιστές στην εξουσία σε δύο από τις πιο σημαντικές ευρωπαϊκές χώρες, τη Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Θα δοκιμαστούν σκληρά και θα υποστούν το πολιτικό κόστος της αδυναμίας τους να «επινοήσουν» αποτελεσματικές πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης.

Το άλλοτε κραταιό (όχι μόνον εκλογικά), και πάντα ισχυρό το 1928, γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) ήταν ο κύριος εταίρος στον κυβερνητικό συνασπισμό της περιόδου 1928-1930, με τον Ρούντολφ Χίλφερντιγκ, πνευματικό διάδοχο του Κάουτσκι, υπουργό οικονομικών. Παγιδευμένο ανάμεσα στην αύξηση της ανεργίας, την κατάρρευση των επενδύσεων, τις δημοσιονομικές δυσκολίες, τις μνήμες του σοκαριστικού υπερπληθωρισμού του 1922-1923 και τα αιτήματα της κοινωνικής βάσης του, επέλεξε να προωθήσει ένα «αυστηρό αποπληθωριστικό πακέτο» (Sassoon, 1996: 51). Το ίδιο συνέβη με την κυβέρνηση του κεντρώου Χάινριχ Μπρούνιγκ (1930-1932), η οποία υιοθέτησε μια εξόχως περιοριστική πολιτική (διαδοχικές αυξήσεις φόρων, μειώσεις μισθών στο δημόσιο, περικοπές κοινωνικών παροχών κλπ.). Επιλέγοντας να εγκαταλείψει τον κανόνα χρυσού (καλοκαίρι 1931) και να επιβάλλει κεφαλαιακούς και συναλλαγματικούς περιορισμούς, δεν εκμεταλλεύθηκε, ελλείψει εναλλακτικού σκεπτικού, τη νέα συνθήκη που δημιουργούσε η εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού: χωρίς υποτίμηση του νομίσματος, οδηγήθηκε σε αυστηρή αποπληθωριστική πολιτική, και άρα σε μειώσεις μισθών και δημόσιων δαπανών, παρά την οικονομική καθίζηση της γερμανικής οικονομίας, παρά το εκρηκτικό ποσοστό ανεργίας (43,8% το 1932, Notermans, 2000: 109) αλλά και τη διεθνή τάση «έντονης και παρατεταμένης μείωσης του γενικού επιπέδου των τιμών» (Τράπεζα της Ελλάδας, 2009: 12).² Στην πραγματικότητα, η εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού συνοδεύτηκε από λύσεις που σε μεγάλο βαθμό προέρχονταν ακριβώς από τη μήτρα ιδεών και νοοτροπιών που πλαισίωναν τον κανόνα χρυσού, μια mentalité που λειτουργούσε ως ατμομηχανή αποπληθωρισμού και λιτότητας (Eichengreen και Temin, 1997: 30-32· Crafts και Fearon, 2010).

Τίποτε όμως δεν εικονογραφεί καλύτερα την ισχύ των κυρίαρχων οικονομικών ιδεών όσο η μη υιοθέτηση από το SPD του περίφημου WTB Plan³ των προσκείμενων σε αυτό συνδικάτων, το οποίο επισήμως παρουσιάστηκε

2. Μέσα σε δύο χρόνια (1930 και 1931) ο δείκτης τιμών χονδρικής κατέγραψε σωρευτική μείωση μεγαλύτερη από 20% (Τράπεζα της Ελλάδας, 2009: 12).

3. Από τα αρχικά των τριών συγγραφέων του: Woytinsky, Tarnow, Baade.

στις 26 Ιανουαρίου 1932, στην πιο μαύρη στιγμή της γερμανικής κρίσης. Το πρόγραμμα (τόνωση της οικονομίας μέσω προγραμμάτων δημόσιων έργων και δημιουργίας 1.000.000 θέσεων εργασίας με κρατική χρηματοδότηση, κυρίως μέσω πιστώσεων της Reichsbank) απορρίφθηκε ως «πληθωριστικό» και «μη-μαρξιστικό». Είναι ενδιαφέρουσα η επιχειρηματολογία του: «Αν [ο Βοϊτίνσκι και οι άλλοι] πιστεύουν ότι μπορούν να μετριάσουν μια μεγάλη ύφεση με δημόσια έργα, απλώς δείχνουν ότι δεν είναι μαρξιστές» (παρατίθεται σε Berman, 2006: 112,114· Liebig, 1999: 24, 27). Έτσι, αυτό το μεγάλο κόμμα εργατικής κουλτούρας και κοινωνικής αμφισβήτησης περιορίστηκε στο να προωθήσει μια μετριοπαθή και κοινωνικά πιο δίκαιη εκδοχή της πολιτικής ακραίας λιτότητας του Μπρούνινγκ. Το «σοσιαλ-φιλελεύθερο» μείγμα οικονομικής πολιτικής των σοσιαλδημοκρατών της εποχής (Telò, 1988: 160-2, 170-3), και μεταξύ αυτών και του SPD, -μείγμα που συνδύαζε τον αντικαπιταλιστικό παραδοσιακό μαρξισμό με τη libre-échangiste και déflationniste ορθοδοξία και, ταυτόχρονα, την ειλικρινή υπεράσπιση των κοινωνικών κατακτήσεων- υπήρξε, ως απάντηση στην κρίση, υποδεέστερο της πιο δυναμικής και εικονοκλαστικής πολιτικής του ναζιστικού κόμματος. Αυτό το τελευταίο ήταν το μόνο που, ενόψει των εκλογών του Ιουλίου 1932, πρότεινε ενεργητικές πολιτικές για την αντιμετώπιση της μεγάλης «κατάρτας της δεκαετίας του τριάντα», της ανεργίας (και μάλιστα, σύμφωνα με το γνωστό πανούργο πνεύμα της ιστορίας, μια πιο ριζοσπαστική εκδοχή του WTB Plan των γερμανικών συνδικάτων) (Liebig, 1999: 32).

Ο τελικός απολογισμός είναι γνωστός. Το 37,4% του ναζιστικού κόμματος μετέτρεψε την εκλογική αναμέτρηση του Ιουλίου 1932 σε *once-in-a-lifetime election*.⁴ η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1933 άνοιξε τον δρόμο της μεγάλης καταστροφής του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου. Τα ελαφρυντικά για το σύνολο των κυβερνητικών κομμάτων της μεσοπολεμικής Γερμανίας είναι σημαντικά. Το βάρος των γερμανικών επανορθώσεων δεν ευνοούσε τις αντικυκλικές πολιτικές αύξησης δαπανών (διότι καθιστούσε τα δημοσιονομικά ελλείμματα «δυσμενή σήματα» στη διαπραγμάτευση με τους δανειστές), η πίεση της διεθνούς εποπτείας (και ειδικά της Γαλλίας) δεν διευκόλυνε το ξεκαθάρισμα των προτεραιοτήτων (επίλυση του προβλήματος των επανορθώσεων ή αντιμετώπιση της κρίσης) και οι τραυματικές μνήμες του υπερπληθωρισμού ενίσχυαν την καχυποψία προς κάθε ετερόδοξη πρόταση οικονομικής πολιτικής. Το φιάσκο όμως των γερμανικών κομμάτων, αν και εμβληματικό, δεν ήταν μοναδικό.

Το ραντεβού με τη μεγάλη ιστορία, ταυτόχρονα με τις γερμανικές ελίτ, το έχασαν και οι βρετανικές. Και παράλληλα με τους Γερμανούς σοσιαλδημοκράτες απέτυχαν και οι Εργατικοί. Και αυτό, παρότι καμία αντίστοιχη προσήλωση στον Μαρξισμό δεν τους εμπόδισε να είναι οικονομικά ευέλικτοι, παρότι δεν είχαν να αποπληρώσουν πολεμικές αποζημιώσεις (γεγονός που τους έδινε μεγαλύτερη δημοσιονομική ελευθερία), και παρότι στο Ηνωμένο Βασίλειο δεν υπήρχαν ούτε οι «συνθήκες εμφυλίου πολέμου» ούτε ο φόβος κατάλυσης της δημοκρατίας της περιόδου πριν από την άνοδο του Χίτλερ

4. Δανειζόμαστε, από τελείως άλλο πλαίσιο, τον όρο από τον Τζόνθαν Γουάιτ (2019).

στην εξουσία. Ο Ράμσεϊ Μακντόναλντ, επικεφαλής κυβέρνησης μειοψηφίας του Εργατικού Κόμματος, μετά από πολλούς δισταγμούς, απέρριψε όλες τις προτάσεις, και αυτές του Κέννυς προσωπικά, εναλλακτικής πολιτικής (πρόγραμμα δημοσίων έργων, επεκτατική πολιτική, ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης, μέτρα προστατευτισμού), επιλέγοντας τη νομισματική σταθερότητα, τη *rationale* των ισοσκελισμένων προϋπολογισμών και μέτρα λιτότητας. Η «πράξη προδοσίας» του πρωθυπουργού των Εργατικών (σχηματισμός κυβέρνησης με τους Συντηρητικούς και τους Φιλελεύθερους τον Αύγουστο του 1931 υπό την ηγεσία του και χωρίς τη στήριξη του Εργατικού Κόμματος) ήταν ενδεικτική της δύναμης των κατεστημένων οικονομικών ιδεών. Το «*You bloody traitor!*» (παρατίθεται σε Worley, 2005: 132) αποτέλεσε σημαντικό σημείο αναφοράς στη μακρά ιστορία του βρετανικού εργατισμού.

Η αργή βύθιση πολλών ηγεσιών, όχι μόνο σοσιαλδημοκρατικών, σε κάτι άλλο από αυτό που επιθυμούσαν να είναι και επιθυμούσαν να κάνουν αντανάκλυνε την αποσταθεροποιητική ορμή -για ηγέτες και κόμματα- της οικονομικής κρίσης. Σχεδόν παντού στην Ευρώπη, όπως και στις ΗΠΑ, καταγράφτηκε ανάλογη, μικρότερη ή μεγαλύτερη, αποτυχία και των Κεντρικών Τραπεζών και των δυνάμεων του «παλαιού συστήματος» να ανανεώσουν την οικονομική τους φιλοσοφία και πολιτική.⁵

5. Για την πολιτική των γερμανών σοσιαλδημοκρατών και των Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο κατά την περίοδο του μεσοπολέμου βλ. αναλυτικά σε Moschonas, 2018β, σελ. 524-531.

Επιτυχίες και το νέο μετά-φιλελεύθερο πνεύμα

Η τομή με την οικονομική ορθοδοξία ήρθε από τον Βορρά. Κάπου μεταξύ 1932 και 1939, με πρωτοπόρους τους Σουηδούς σοσιαλδημοκράτες, τέθηκαν οι βάσεις του περίφημου σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου. Τέσσερις πυλώνες, κατά την περίοδο 1932-38, συγκρότησαν την πολιτική τους: α) αντικυκλικές πολιτικές με ταυτόχρονη χρήση της νομισματικής πολιτικής για τον έλεγχο του πληθωρισμού· β) μέτρα κοινωνικής προστασίας (ενδεικτικά): ασφάλιση των ανέργων (1934), καθολικά ασφαλιστικά προγράμματα, παροχές μητρότητας, αμειβόμενες διακοπές, κρατικά δάνεια σε νέα ζευγάρια, επιδοτούμενα σχολικά γεύματα, συντάξεις γήρατος, επιδόματα στέγης και βοήθεια σε φτωχές οικογένειες· γ) αγροτική πολιτική στηριζόμενη στον προστατευτισμό· δ) στρατηγικές συνεργασίας μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, με κορύφωση τη Συμφωνία του Saltsjöbaden του 1938 (Frieden 2005, κεφ. 10· Telò, 1988:168-80).

Οι μακροοικονομικές επιδόσεις της σουηδικής οικονομίας υπήρξαν εξαιρετικές, με την ανεργία να μειώνεται εντυπωσιακά (από 139.000 σε 9.600 τον Ιούλιο του 1937). Η συζήτηση μεταξύ οικονομολόγων είναι μεγάλη ως προς το αν ήταν κυρίως η οικονομική πολιτική των σοσιαλδημοκρατών που έφερε την ανάκαμψη ή συγκυριακοί παράγοντες (συνδεδεμένοι με συγκριτικά πλεονεκτήματα της σουηδικής οικονομίας) που ευνόησαν την επιτυχία της οικονομικής πολιτικής. Το γεγονός είναι ότι οι Σουηδοί σοσιαλδημοκράτες προώθησαν ένα είδος ήπιου κενσιανισμού *avant la lettre* (τα ελλείμματα γενικής κυβέρνησης ήταν μικρά για να κάνουν τη μεγάλη

διαφορά, το -3,83% του 1933 ήταν το υψηλότερο βλ. Notermans, 2000: 120-121) και ένα κλιμακωτό πακέτο κοινωνικών μεταρρυθμίσεων σε ένα πλαίσιο οικονομικού πατριωτισμού. Το «νικήσαμε την κρίση», κεντρικό σύνθημα του SAP στις εκλογές του 1936, έφερε 45,9% της ψήφου (έναντι 41,7% στις εκλογές του 1932) και την έναρξη μιας ηγεμονίας δεκαετιών εντός του σουηδικού πολιτικού συστήματος. Ως συνέπεια, σε αντίθεση με το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γερμανία, ή τη Γαλλία του Λαϊκού Μετώπου (1936-1938), σε αντίθεση επίσης με το σύνολο της ιστορίας της τότε Αριστεράς, για πρώτη φορά ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα συνέδεσε την αριστερή ταυτότητα με την οικονομική αποτελεσματικότητα (Tsarouhas, 2013: 348). Η νέα σοσιαλδημοκρατία ήταν εδώ. Και θα έμενε για δεκαετίες. Όπως και τα υλικά ενός νέου μείγματος οικονομικής πολιτικής.

Ωστόσο, δεν ήταν η μικρή Σουηδία που μόνη εφφύρε τον τροχό. Μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 1929, η ιδέα ότι μια οικονομική φάση, αυτή της «ελεύθερης επιχείρησης» και της αγοράς, τελειώνει και μια άλλη αρχίζει, ήταν κεντρική στη σκέψη ενός σημαντικού τμήματος των επιχειρηματικών, τεχνικών, πνευματικών και πολιτικών ελίτ της εποχής. Ο νέος οικονομικός ορθολογισμός θα έπρεπε να περιλαμβάνει ένα είδος «κοινωνικού οικονομικού προγραμματισμού» -τάση που ενισχυόταν από την αντοχή που επιδείκνυε κατά την κρίση η κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης. Ο σημαντικός βελγικός planism, παρά την άσχημη κατάληξη του συνασπισμού κομμάτων που επιχείρησε να τον μετατρέψει σε κυβερνητική πολιτική, η «planomania» στη Γαλλία, κάπου γύρω στο 1934, το «We must plan or perish» του εκλογικού μανιφέστου του βρετανικού Labour το 1931 (μετά την τραυματική εμπειρία Μακντόναλντ), κινούνταν στην ίδια κατεύθυνση.

Ωστόσο, ήταν το New Deal στις ΗΠΑ (1933) που εκπροσώπησε την πιο επιτυχημένη, δίπλα στη σουηδική, προοδευτική κυβερνητική απάντηση στη Μεγάλη Κρίση. Η ανάληψη ισχυρού παρεμβατικού ρόλου από το κράτος, η προτεραιότητα στη δημιουργία θέσεων εργασίας, μέτρα ανακούφισης των πληγέντων, η αναμόρφωση και επαναρρύθμιση του τραπεζικού συστήματος, η απόδοση ισχυρότερου ρόλου στα εργατικά συνδικάτα (ιδιαίτερα από το δεύτερο New Deal), γενικότερα, η σταδιακή διαμόρφωση ενός ιδιαίτερα πυκνού ρυθμιστικού πλαισίου, και, last but not least, η έξοδος από τον κανόνα χρυσού, η υποτίμηση του δολαρίου όπως και η δημιουργία του Οργανισμού Εγγύησης Καταθέσεων (1935), υπήρξαν κεντρικές όψεις της αμερικανικής διαχείρισης των προβλημάτων που γέννησε η κρίση. Η βαριά συρρίκνωση του αμερικανικού ΑΕΠ (-8,5% το 1930, -6,4% το 1931, -12,9% το 1932 και -1,2% το 1933) αντιστράφηκε μόλις το 1934 (+ 10,8%) (στοιχεία από Braun, 2020). Και αφού είχαν προηγηθεί τέσσερα κύματα τραπεζικών καταρρεύσεων. Αν και αμφισβητείται, όπως και για τη Σουηδία, ο κενύσιανός χαρακτήρας του New Deal, δεν αμφισβητείται η αλλαγή του οικονομικού πλαισίου σε αναπτυξιακή προοπτική (regime change) που έφερε η πολιτική Ρούσβελτ (βλ. Crafts και Fearon, 2010: 304). Η αλλαγή του αποπληθωριστικού πλαισίου, όπως ακριβώς η αντίστοιχη αλλαγή στη Σουηδία, τροποποίησε τις προσδοκίες και

ευνόησε δραστικά την ανάκαμψη της αμερικανικής οικονομίας. Αντιθέτως, στη Γερμανία ήταν ο φασισμός που ακολούθησε πολιτικές ενίσχυσης της ζήτησης και, γενικότερα, ισχυρή παρεμβατική οικονομική πολιτική, της οποίας η αποτελεσματικότητα μεγεθύνθηκε από τις αυταρχικές μεθόδους του καθεστώτος.

Οι νέες αντιλήψεις και πολιτικές αναπτύχθηκαν πάνω στο ζοφερό έδαφος της Μεγάλης Κρίσης με μη συστηματικό και αποσπασματικό τρόπο (με τη σχετική εξαίρεση των Σουηδών σοσιαλδημοκρατών, όχι όμως των γεμάτων αντιφάσεις Δημοκρατικών του New Deal).⁶ Ωστόσο, κυρίως προς το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1930, μέσα από επιτυχίες και μέσα από καταστροφές, η σύγκλιση αποσπασματικών και επηρεασμένων από τα διαφορετικά εθνικά contexts επεξεργασιών υπήρξε έντονη. Το σωρευτικό αποτέλεσμα των ανωτέρω οδηγούσε βαθμιαία στην ανάδυση μιας νέας οικονομικής-πολιτικής κουλτούρας. Η νέα κουλτούρα είναι *μετα-φιλελεύθερη* (Moschonas, 2018β). Και συγκρούεται, σε σημαντικό βαθμό, με ό,τι είχε προηγηθεί.

6. Στις προεδρικές εκλογές του 1932 ο υποψήφιος Ρούσβελτ ασκούσε κριτική στη διαχείριση Χούβερ, λόγω του (μικρού) δημοσιονομικού ελλείμματος της απερχόμενης προεδρίας! (Crafts και Fearon, 2010:293).

Αυτή η πρώτη «συγκροτημένη» μορφοποίηση και υλοποίηση των νέων οικονομικών ιδεών θα μετατραπεί σε κυρίαρχη οικονομική ιδεολογία μετά το 1945. Μια ακόμη μεγάλη καταστροφή, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, θα συμβάλει αποφασιστικά στην εμπάθυνση και εμπέδωση των νέων ιδεών. Το νέο μεταπολεμικό mainstream ονομάστηκε «σοσιαλδημοκρατική συναίνεση» (γεγονός που εξηγεί την έμφαση που δόθηκε ανωτέρω στις σοσιαλδημοκρατικές κυβερνητικές εμπειρίες), παρότι πολλοί εξ αυτών που συνέβαλαν στη διαμόρφωση και επικράτησή του δεν είχαν σχέση με το σοσιαλδημοκρατικό χώρο.

Αν οι μεγάλες κρίσεις τείνουν να φέρουν μεγάλες αλλαγές, η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου ήταν μία από αυτές. Λειτουργήσε σαν «μεγάλος μετασχηματιστής». Τροποποίησε τη σχέση κράτους, ομάδων συμφερόντων, οικονομίας και πολιτικής στη μακρά διάρκεια, ανανέωσε τις κομματικές και οικονομικές ιδεολογίες και επηρέασε τις δυτικές κοινωνίες μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1970. Ο Πίτερ Γκούρεβιτς γράφει, στο εξαιρετικό βιβλίο του για τις οικονομικές κρίσεις: «Σε αυτή την ιστορία οι ήρωές μου είναι οι ακτιβιστές εκείνοι που επινόησαν συνδυασμούς που συνέδεαν προοδευτικές πολιτικές ιδέες με την πραγματικότητα των αγορών και της εξουσίας: Ο Βίνγκφορς στη Σουηδία, ο Βοϊτίνσκι στη Γερμανία, οι Μπέβιν και Κέυνς στο Ηνωμένο Βασίλειο και, στις ΗΠΑ, ο Φράνκλιν Ντελάνο Ρούσβελτ. Αλίμονο, όμως: η δημιουργικότητα μπορεί να αποδειχτεί σατανική σ' ένα Χίτλερ ή σε ένα Στάλιν. Μα ακόμα και οι δαίμονες έχουν πράγματα να διδάξουν: και από αυτά μπορούμε να μάθουμε αν υπάρχουν τρόποι να τους αποφύγουμε» (Gourevitch, 1986: 240). Αυτή η κρίση, ναι, έφερε ένα «μετά» που ήταν πολύ διαφορετικό από το «πριν» που κατέρρευσε.

Η κρίση του 2007-2009: Το «μετά» μια βελτιωμένη εκδοχή του «πριν»

Η αποτυχία της αυτορρύθμισης

Στις ΗΠΑ, το 1925, ψηφίζεται νόμος που επιτρέπει την αγορά μετοχών με μόλις 10% κεφαλαιακή κάλυψη, γεγονός που ωθεί μάζες μικροεπενδυτών στο χρηματιστήριο. Επενδυτικά σχήματα δημιουργούν πυραμίδες εταιρειών (εταιρείες που με τη σειρά τους δημιουργούν νέες εταιρείες) με ικανότητα να επενδύουν 800% του αρχικού, και πραγματικού, κεφαλαίου της μητρικής εταιρείας. Ο Πολ Γουόρμπεργκ, ένας από τους θεμελιωτές της Αμερικανικής Ομοσπονδιακής Τράπεζας, περιγράφει το φαινόμενο ως «όργιο κερδοσκοπίας».

Η κατάρρευση του χρηματιστηρίου τον Οκτώβριο 1929 (η πτώση των αξιών στη Wall Street είναι της τάξης του 80% στο διάστημα 1929-1932) οδηγεί σε γενικευμένη πιστωτική ασφυξία και σε διαδοχικές χρεοκοπίες τραπεζών κατά την περίοδο 1930-1933. Ο πρόεδρος Ρούσβελτ διατάσει, τον Μάρτιο του 1933, το κλείσιμο των τραπεζικών ιδρυμάτων ώστε να μπει τάξη σε ένα αδιαφανές σύστημα που, μεταξύ άλλων, «έπαιζε» στο χρηματιστήριο τις αποταμιεύσεις των καταθετών (βλ. για τα ανωτέρω Cohen, 2010: 137-140). Μετά την κατάρρευση, μια ομοβροντία νομοθετικών ρυθμίσεων θα επιβάλλει ισχυρούς ρυθμιστικούς κανόνες στο τραπεζικό σύστημα, διαχωρίζοντας, μεταξύ άλλων, τις εμπορικές τράπεζες (των οποίων η δραστηριότητα υπόκειται σε αυστηρούς περιορισμούς) από την επενδυτική τραπεζική (που διαθέτει μεγάλη ελευθερία κινήσεων).

Δεν υπάρχει χώρος, στο περιορισμένο πλαίσιο αυτού του κειμένου, για την ανάλυση, και μάλιστα από ένα μη ειδικό, των συγκεκριμένων μηχανισμών που οδήγησαν το 2007 και το 2008 σε αυτή την επιστροφή στο σκοτεινό παρελθόν. Ένα ανάλογο «όργιο κερδοσκοπίας», η ίδια «τυφλή μηχανική των αγορών», η ίδια «ανορθολογική ευφορία» των χρηματιστικών δυνάμεων (Krugman, 2005:30) και η ίδια απουσία αποτελεσματικών εποπτικών θεσμών οδήγησαν σε λίγα χρόνια, όπως και τη δεκαετία του 1920, στο ίδιο αποτέλεσμα. Αποτελεί σημείο μέγιστης συμφωνίας ότι η μεγάλη απορρύθμιση, κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990, έδωσε σχεδόν ανεξέλεγκτα περιθώρια ελευθερίας στον χρηματοπιστωτικό τομέα και, ιδιαίτερα, στη δημιουργικότητα του «επενδυτικού» χρηματιστικού κεφαλαίου. Στις ΗΠΑ, η αντικατάσταση,

το 1999, του νόμου Γκλας-Στίγκαλ υπήρξε η εμβληματική πράξη τελικής χαλάρωσης ενός ελεγκτικού πλαισίου το οποίο ήταν στην πραγματικότητα «ήδη σε διαδικασία αργού θανάτου μέσω [προνηγούμενων] ρυθμιστικών αλλαγών» (Gourevitch, 2013: 261-262). Η επινόνση πολύπλοκων και αδιφανών χρηματοπιστωτικών προϊόντων,⁷ τα οποία μόνο μια πολύ μικρή ομάδα στο εσωτερικό των επενδυτικών τραπεζών και σχημάτων είχε τη γνώση να χειρίζεται (με συνέπεια χρηματοπιστωτικοί κολοσσοί να εξαρτώνται από τη δράση μικρών ομάδων), η υψηλή μόχλευση και ο τυφλός ανταγωνισμός μεταξύ επενδυτικών σχημάτων δημιούργησαν συνθήκες χρηματοπιστωτικής αναρχίας και κερδοσκοπικού χάους. Η αυτορρύθμιση, που στηρίχτηκε στην υπόθεση ότι οι ίδιοι οι εκπρόσωποι της χρηματοπιστωτικής αγοράς πρέπει να θέτουν τους κανόνες, σε ένα περιβάλλον υψηλής χρηματοοικονομικής καινοτομίας, λόγω της τεχνογνωσίας που κατέχουν, οδήγησε στην υποβάθμιση των κινδύνων και άνοιξε το δρόμο για την κρίση του 2007-2009 (βλ. Κολλιόπουλος, 2018: 7-8, 12). Οι δε οίκοι αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας συνεισέφεραν εγκληματικά στην υποεκτίμηση κινδύνου. Στην πράξη, ο παράλληλος «σκιάδης» τραπεζικός τομέας που είχε ραγδαία αναπτυχθεί, δίπλα στον επίσημο, αντιπροσώπευε «τα δύο τρίτα του αμερικανικού χρηματοπιστωτικού συστήματος την παραμονή του ξεσπάσματος της κρίσης» και ήταν σε μεγάλο βαθμό εκτός ελεγκτικού πλαισίου (Cohen, 2010: 105). Με όρους δυναμικής πεδίου, «η μικροοικονομική ρύθμιση του χρηματοπιστωτικού τομέα επέτρεψε στις μέγα-δυνάμεις της φούσκας να εκραγούν» (Gourevitch, 2013: 255).

7. Τα «Βουνά παραγώγων» (MBS, CDOs, CDS, etc.) (Blinder and Zandi, 2015) και το «shadow banking» είναι δύο όψεις της χρηματοοικονομικής καινοτομίας.

Τεχνικά, και το 1929 και το 2007-2008, η μηχανική παραγωγής της κρίσης είχε σημαντικές ομοιότητες. Στη διάρκεια δε του πρώτου έτους μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 2008, κρίσιμοι δείκτες (βιομηχανική παραγωγή, παγκόσμιο εμπόριο, χρηματιστήρια) κατέρρευσαν το ίδιο ή ταχύτερα από ό,τι στο πρώτο έτος μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 1929 (Almunia et al, 2009: 4-8· Crafts και Fearon, 2010: 286). Και παρότι σήμερα έχει λησμονηθεί από το ευρύ κοινό, ακριβώς γιατί απεφεύχθη το «μεγάλο κακό», οι ΗΠΑ και η Ευρώπη έφθασαν ένα βήμα πριν από την πλήρη αποσύνθεση του τραπεζικού συστήματος, τον γενικευμένο πανικό και την καταστροφή. Εάν όμως η μηχανική παραγωγής και διάχυσης της κρίσης είχε πολλές αναλογίες, διέφερε καίρια η αντίδραση των δημόσιων εξουσιών.

Όλοι ξανά κεϊνσιανοί;

Σε αντίθεση με το 1929, η απάντηση κυβερνήσεων και κεντρικών τραπεζών υπήρξε επιθετική. Στις ΗΠΑ, η χρήση νομισματικών εργαλείων, συμβατικών (μείωση επιτοκίων) και λιγότερο συμβατικών (ποσοτική χαλάρωση), όπως και σημαντικών, πολυεπίπεδων δαπανηρών δημοσιονομικών παρεμβάσεων, υπήρξε γρήγορη και αποφασιστική. Ιδιαίτερα, η στρατηγική του Μπεν Μπερνάκε να πλημμυρίσει το σύστημα με ρευστότητα («Ελικόπτερο Μπεν») υπήρξε κρίσιμη (Cohen, 2010:78). Η σταθεροποίηση του ευρισκομένου μισό μόλις βήμα πριν από την άβυσσο τραπεζικού συστήματος και η τόνωση

της οικονομικής δραστηριότητας επετεύχθησαν σχετικά γρήγορα. Χωρίς τις παρεμβάσεις αυτές, η πτώση του αμερικανικού ΑΕΠ, η οποία υπερέβη κατά τι το 4% στην κρίσιμη περίοδο μεταξύ τέλους του 2007 και αρχών του 2009 (αλλά 8% το τελευταίο τρίμηνο του 2008) εκτιμάται ότι θα άγγιζε το δραματικό 14% (Blinder και Zandi, 2015).

Η απάντηση από την πλευρά των ευρωπαϊκών κρατών και της Ε.Ε. ήταν, στο σύνολό της, λιγότερο αποτελεσματική. Εντούτοις, και τα ευρωπαϊκά κράτη κατάφεραν –στην πρώτη κρίσιμη φάση– να διασώσουν τα εθνικά τραπεζικά συστήματα και να περιορίσουν, με ισχυρές δόσεις ρευστότητας, το μεγάλο αρχικό σοκ. Είναι αξιοσημείωτη εδώ η συμβολή του Βρετανού πρωθυπουργού Γκόρντον Μπράουν, ο οποίος διατύπωσε, πριν από τους Αμερικανούς, το πρώτο συγκροτημένο σχέδιο διάσωσης του καταρρέοντος χρηματοπιστωτικού τομέα (Cohen, 2010: 72), όπως αξιοσημείωτη είναι η «ακραία επιθετική» αντίδραση της Τράπεζας της Αγγλίας στο τέλος του 2008, σε σύγκριση με τις «λιγότερο επιθετικές» κινήσεις της ΕΚΤ (Almunia et al, 2009:8). Η διαχείριση, ωστόσο, της δεύτερης φάσης της ευρωπαϊκής κρίσης, της κρίσης χρέους, υπήρξε εξόχως προβληματική. Όξυνε αντιθέσεις και ανισότητες εντός της ευρωζώνης, δημιούργησε τελείως διαφορετικές ταχύτητες εξόδου από την ύφεση και επέτρεψε ο συστημικός κίνδυνος (αποσύνθεση της ευρωζώνης) να απειλεί, ή τουλάχιστον να απονομιμοποιεί, μέχρι και το 2015, το σύνολο του ευρωπαϊκού οικοδομήματος.

Στην Ευρώπη, το επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας μειώθηκε κατά περίπου 5% από τα τέλη του 2007 έως τις αρχές του 2009, με την ανάκαμψη να ξεκινά, όπως και στις ΗΠΑ, το 2009. Ωστόσο, λόγω των ισχυρών περιοριστικών πολιτικών για την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους αλλά και της μετεξέλιξης της κρίσης σε κρίση της ίδιας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, υπήρξε μεγάλη επιβράδυνση κατά την περίοδο 2011-2013. Η ευρωζώνη ξαναβρήκε το επίπεδο ανάπτυξης του 2007 μόλις στο τέταρτο τρίμηνο του 2015 (ενώ αυτό συνέβη στις ΗΠΑ το 2011). (Piketty, 2016). Ως συνέπεια, ενώ το 2015 η Ε.Ε. πάλευε –ακόμη!– να λύσει το πρόβλημα χρέους της Ελλάδας, στις ΗΠΑ η αθροιστική αύξηση του ΑΕΠ κατά τη διάρκεια της περιόδου 2007-2015 υπερέβαινε το 10% (Piketty, 2016). Είναι αξιοσημείωτο ότι η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα πήρε μέτρα ποσοτικής χαλάρωσης μόλις το 2015 (διευρύνοντας πρόγραμμα του 2014), σε αντίθεση με τη FED που έθεσε σε εφαρμογή αντίστοιχο πρόγραμμα από τον Οκτώβριο του 2008 (Laye, 2018).

Συνολικά, η αποφασιστική διαχείριση της κρίσης, κυρίως από τις αμερικανικές αρχές, αλλά και από τις ευρωπαϊκές (μόνον, όμως, για την περίοδο 2007-2009), απέτρεψε τη βύθιση σε μια κρίση τόσο καταστροφικού τύπου όσο αυτή που ξέσπασε το 1929. Οι δημόσιες εξουσίες, με μεγάλα προγράμματα διάσωσης και τόνωσης των οικονομιών, ανέλαβαν με επιτυχία τη μάχη ενάντια στον πανικό, στη ραγδαία αποσύνθεση του χρηματοπιστωτικού τομέα και στην υφεσιακή δυναμική. Για μια μικρή περίοδο, όπως εύστοχα

έγραψε ο Γιάννης Κιτρομηλίδης, «ολόκληρος ο κόσμος έγινε κεϋνσιανός ξανά» (Kitromilides, 2012:8). Το παραπαίον οικονομικό σύστημα σταθεροποιήθηκε. Η σημαντική εξαίρεση που συνιστά η ελλειμματική διαχείριση της ευρωπαϊκής κρίσης χρέους οφείλεται στον ιδιότυπο, πολυεθνικό και πολυκεντρικό, χαρακτήρα του ευρωσυστήματος. Πρόκειται για ένα δομικό πρόβλημα, με ιδεολογικές εντούτοις παραμέτρους που το επιβαρύνουν (βλ. παρακάτω). Το δομικό αυτό πρόβλημα κατέδειξε πόσο η Ε.Ε. θα μπορούσε να μετατραπεί, σε συνθήκες μεγάλης πίεσης, σε παράγοντα κρίσιμης αστάθειας για το παγκόσμιο σύστημα, για τον εαυτό της και για τα κράτη-μέλη της.

Μεγάλη κρίση, μικρές αλλαγές

Πόσο όμως η κρίση άλλαξε τις σχέσεις κράτους και αγορών, και γενικότερα το οικονομικό μοντέλο; Οι εκτιμήσεις ότι η κρίση θα οδηγούσε σε μια νέα ισορροπία ανάμεσα στις αγορές και τη δημόσια ρύθμιση δεν επιβεβαιώθηκαν. Οι δε μεγάλες πύρινες διακηρύξεις, πραγματικοί φιλιππικοί εναντίον του κερδοσκοπικού καπιταλισμού, σημαντικών mainstream πολιτικών ηγετών (όπως του Προέδρου Σαρκοζί) ξεχάστηκαν όταν η κατάσταση έκτακτης ανάγκης έγινε λιγότερο επείγουσα. Αλλαγές πράγματι υπήρξαν. Ήταν όμως «τομεακές», περιορισμένες στον χρηματοπιστωτικό τομέα, και αμφισβητούμενης αποτελεσματικότητας. Η μεταρρύθμιση του διεθνούς και ευρωπαϊκού ρυθμιστικού πλαισίου (Βασιλεία III, Ευρωπαϊκή Τραπεζική Ένωση) αποσκοπεί στη βελτίωση της σύνολης ασφάλειας του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ειδικά στην Ευρώπη, η ατελής Τραπεζική Ένωση αποτελεί πρόοδο, παρότι ο κρίσιμος πυλώνας ενός Ευρωπαϊκού Συστήματος Εγγύησης Καταθέσεων δεν έχει γίνει αντικείμενο συμφωνίας. Πρόοδο συνιστά και η μονιμοποίηση του ESM, ο οποίος, -παρότι επιβάλλει κριτήρια αγοράς (μέσω των περίφημων conditionalities), αυξάνοντας, όπου παρενέβη, την υφεσιακή δυναμική-είναι ο ίδιος εξω-αγοραίος μηχανισμός με οιονεί ισχυρή σταθεροποιητική ικανότητα σε καταστάσεις μεγάλου οικονομικού κινδύνου. Στην πράξη, η διεθνής διασύνδεση, και, συνεπώς, η μεγάλη αλληλεξάρτηση των τραπεζών, έχει περιοριστεί, κάτι που μειώνει τις πιθανότητες ενός μελλοντικού ντόμινο τραπεζικών καταρρεύσεων. Παράλληλα, όμως, ο ατελής, και για πολλούς «φιλικός» προς τις τράπεζες, χαρακτήρας του νέου ρυθμιστικού πλαισίου, όπως και η χαμηλή, μετά το πλήγμα της κρίσης, κερδοφορία τους, δεν τροποποιούν ριζικά την παλαιά εικόνα. Οι τράπεζες εποπτεύονται πιο αποτελεσματικά αλλά παραμένουν κόμβος κινδύνου για το σύστημα.

Συμπερασματικά, η επιρροή της κρίσης του 2007-2009 ήταν μικρή και στην πραγματική λειτουργία του διεθνούς οικονομικού συστήματος και στις ιδέες. Μετά την κρίση του 2008, και μετά τις πρώτες έκτακτες κινήσεις διάσωσης, οι policy makers επέλεξαν μια βελτιωμένη εκδοχή, πιο ασφαλή, καλύτερα ρυθμιζόμενη και λιγότερο τοξική, της χρηματοπιστωτικής αρχιτεκτονικής της πριν από το 2007 περίοδο. Παρά τις τεράστιες προσδοκίες εξόδου από

τον ανεξέλεγκτο καπιταλισμό που είχαν τότε εκφραστεί, οι αλλαγές ήταν κυρίως τομεακές και δεν τροποποίησαν την ισορροπία αγορών και δημόσιων εξουσιών. Ο Μάρτιν Γουλφ συνοψισε το τι συνέβη: «Το χρηματοοικονομικό σύστημα είναι σχεδόν όπως και πριν, αν και με κάπως χαμηλότερη μόχλευση, υψηλότερες απαιτήσεις ρευστότητας και αυστηρότερη ρύθμιση [...] οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής ελάχιστα αμφισβήτησαν τους σχετικούς ρόλους της κυβέρνησης και των αγορών» (Wolf, 2018). Η δε τιμωρία κυβερνήσεων και πρωθυπουργών και η ανάδειξη νέων (οι πτώσεις κυβερνήσεων το πρώτο εξάμηνο μετά τη χρεοκοπία της Lehman Brothers ήταν περίπου διπλάσιες από εκείνες του εξαμήνου πριν από τη χρεοκοπία, βλ. Chwieroθ και Walter, 2010, διάγραμμα 1, σελ. 3), επίσης δεν οδήγησαν σε ριζικές μεταβολές. Συνολικά, το αποτύπωμα της κρίσης στη λειτουργία του όλου συστήματος υπήρξε μετά βίας ορατό. Ειδικά δε στην Ευρώπη, διατυπωθέντες επιμέρους στόχοι, είτε από μια πλειοψηφία κρατών είτε από σημαντικά κράτη ή ευρωπαϊκούς θεσμούς, όπως ο περίφημος φόρος χρηματοπιστωτικών συναλλαγών (επτά και πλέον χρόνια μετά την ψήφισή του από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την υιοθέτηση του από 11 κυβερνήσεις -και από τη γερμανική), η δημιουργία ενός ανεξάρτητου ευρωπαϊκού οίκου αξιολόγησης, η εποπτεία των οίκων αξιολόγησης ή, το πάντα μειοψηφικό, ευρωομόλογο, δεν προωθήθηκαν (Moschonas, 2014). Οι δε επικίνδυνες κερδοσκοπικές συμπεριφορές της πριν από την κρίση περιόδου τείνουν να επιστρέψουν στη χρηματοοικονομική αρένα, κυρίως στον αγγλοσαξονικό χώρο, ήδη πριν από τη χαλάρωση των ρυθμιστικών κανόνων.⁸

Σε ό,τι αφορά τις ιδέες, η κίνηση μικρής ενίσχυσης αξιών και ιδεών προερχομένων από μία πιο «κρατικιστική» ή σοσιαλδημοκρατική μήτρα προτεραιοτήτων, κίνηση εμφανής πριν από το 2007, συνεχίστηκε μετά την κρίση (ενίσχυση της δυσπιστίας απέναντι στις αγορές, πιο ευνοϊκή στάση απέναντι στο κράτος, μεγαλύτερη έμφαση στη μείωση των ανισοτήτων και στην αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής). Τα αξιακά συστήματα των κοινωνιών, τόσο στην Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ, έγιναν ελαφρώς πιο σύνθετα, οι πολιτικές και οικονομικές προτιμήσεις των πολιτών (όχι όμως των policy makers και των διεθνών οικονομικών θεσμών) έγιναν πιο ισορροπημένες, στο εσωτερικό μιας μεικτής οικονομικής -πολιτικής κουλτούρας που συνδυάζει προτιμήσεις σοσιαλδημοκρατικής προέλευσης με ισχυρές νεοφιλελεύθερες επιλογές και ιδέες (Moschonas, 2018a: 32). Ωστόσο, η κίνηση αυτή δεν υπήρξε αποφασιστική. Ανατροπή στις ιδέες, μικρή ή μεγάλη, δεν έλαβε χώρα.

Μετά το 2008 τα πράγματα δεν ήρθαν πάνω-κάτω, όπως μετά το 1929. Οι οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις ήταν «σε βαθμό που εκπλήσσει συντηρητικές» (surprising conservative), υπό την έννοια της διατήρησης του status quo (Kahler και Lake, 2013: 23). Το «όλα θα αλλάξουν» δεν είχε εφαρμογή σε αυτή την περίπτωση. Το «μετά» που ακολούθησε τη μεγάλη χρηματοπιστωτική κρίση υπήρξε απλώς μια βελτιωμένη εκδοχή του «πριν».

8. Ειδικά στις ΗΠΑ, η χαλάρωση, που ανακοινώθηκε τον Αύγουστο του 2019, του Κανόνα Volcker (Volcker Rule) που είχε θεσπιστεί στο πλαίσιο του νόμου Dodd – Frank (Dodd – Frank Act) το 2010, και είχε ως κεντρικό στόχο την προστασία των καταθέσεων από τα ριψοκίνδυνα παιχνίδια των traders, δημιουργεί εκ νέου το πεδίο για εν μέρει επιστροφή της Wall Street σε επισφαλείς πρακτικές του παρελθόντος. (βλ. <https://www.ft.com/content/aa8f28f4-c43a-11e9-a8e9-296ca66511c9> και <https://www.ft.com/content/df55ff14-c8ad-11e9-a1f4-3669401ba76f>).

Η κρίση του κορωνοϊού υπό το φως του παρελθόντος

Αντί αυστηρών συμπερασμάτων θα διατυπώσουμε κάποιες καταληκτικές σκέψεις που συνοψίζουν την ανάλυση που προηγήθηκε και την επεκτείνουν στο παρόν.

Τι προσδιορίζει το μέγεθος των αλλαγών στις σχέσεις κράτους-αγορών;

Στη διάρκεια των μεγάλων οικονομικών κρίσεων τα οικονομικά ταμπού σπάνε. Καθώς στα πολύ δύσκολα ο ιδιωτικός τομέας δεν μπορεί, το κράτος, ακόμη και στις πιο φιλελεύθερες οικονομίες, αναλαμβάνει τα νήια της οικονομίας. Επίσης, η πολιτική ηγεσία αποκτά αποφασιστική σημασία. Έτσι συνέβη στις προηγούμενες μεγάλες κρίσεις, αυτό συμβαίνει και σήμερα, με την κρίση του κορωνοϊού. Αλλάζει, όμως, μετά κάθε μεγάλη κρίση, η ισορροπία ανάμεσα στο κράτος και τις αγορές; Και ποιοι παράγοντες προσδιορίζουν το μέγεθος της αλλαγής; Αυτά είναι τα δύο κεντρικά ερωτήματα του κειμένου.

Και οι δύο οικονομικές κρίσεις που εξετάστηκαν έφεραν αλλαγές στις σχέσεις κράτους-αγορών. Και στις δύο περιπτώσεις το κράτος ενίσχυσε τον ρόλο του. Ο βαθμός, όμως, ενίσχυσης διέφερε καθοριστικά. Μετά το Μεγάλο Κραχ (και τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο), το κράτος επέκτεινε στη μακρά διάρκεια την περίμετρο και την ένταση της οικονομικής, κοινωνικής και ρυθμιστικής δράσης του. Επίσης, οι οικονομικές και πολιτικές ιδεολογίες ανανεώθηκαν. Αντιθέτως, οι αλλαγές που θεσπίστηκαν μετά την πρόσφατη κρίση του 2007-2009 ήταν κυρίως τομεακές, μετριοπαθείς, και δεν επηρέασαν βασικές δομές του συστήματος. Και στις δύο περιπτώσεις, η διεθνοποίηση των οικονομιών υποχώρησε, δραματικά μετά το 1929 (οδηγώντας στο τέλος της πρώιμης εποχής της παγκοσμιοποίησης), σε περιορισμένο βαθμό μετά το 2008 (Kahler, 2013). Οι δε οικονομικές και πολιτικές ιδεολογίες επηρεάστηκαν ακόμη λιγότερο, δηλαδή ελάχιστα, μετά το 2008.

Οι «συντηρητικές», με την έννοια ότι ήταν περιορισμένης έκτασης, επιπτώσεις της κρίσης του 2008 εκπλήσσουν. Το μέγεθος της συστημικής απειλής αλλά και η επιβράβευση του ηθικού κινδύνου (moral hazard) -διάσωση με δημόσιο χρήμα, στο όνομα ενός ευρύτερου δημόσιου συμφέροντος,

των ιδιωτικών παικτών που προκάλεσαν μέγιστη δημόσια βλάβη- θα νομιμοποιούσαν, όπως πολλοί, και πολύ εύλογα, εκτιμούσαν, βαθύτερες τομές. Γιατί αυτό δεν συνέβη; Γιατί στην πρώτη περίπτωση, μετά το 1929, ο κόσμος εισήλθε σε νέα εποχή ενώ στη δεύτερη περίπτωση, μετά το 2008, οι όποιες αλλαγές υπήρξαν μετά βίας ορατές; Η εύλογη απάντηση είναι ότι αυτό οφείλεται στον διαφορετικό χαρακτήρα των δύο κρίσεων. Στοιχείο όμως του χαρακτήρα μιας κρίσης αποτελεί η παρέμβαση των δημόσιων αρχών για την αντιμετώπισή της.

Οι «καλές» απαντήσεις στο κραχ του 1929 άργησαν να έρθουν. Τέθηκαν σε εφαρμογή όχι πριν από το 1932 (Σουνδία) και το 1933 (στο πλαίσιο του New Deal) –και όχι πάντα με συνέπεια (νέα ύφεση στις ΗΠΑ το 1937). Είναι σημείο συναίνεσης μεταξύ των ειδικών ότι τα σφάλματα και οι ανεπάρκειες στις νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές των αρχών της δεκαετίας του 1930, όπως και η εμμονή στον –και η όλη κουλτούρα του– κανόνα χρυσού, επιδείνωσαν τις συνέπειες του κραχ, συμβάλλοντας στη μεγιστοποίηση της καταστροφής. Όπως εύγλωττα έγραψαν οι Άικενγκριν και Τέμιν, μετά το 1929, «*οι κεντρικοί τραπεζίτες συνέχισαν να κτυπούν την πεσμένη στο χώμα παγκόσμια οικονομία μέχρι να χάσει τις αισθήσεις της*» (Eichengreen και Temin, 1997: 2). Αντιθέτως, οι απαντήσεις στην κρίση του 2008 ήταν πολύ πιο αποτελεσματικές, με την εξαίρεση της (μάλλον θλιβερής) διαχείρισης της ευρωπαϊκής κρίσης χρέους. Εξίσου αποφασιστική, αλλά και πιο ρηξικέλευθη, είναι η αντιμετώπιση του υφεσιακού σοκ που προκαλεί η τρέχουσα πανδημία.

Οι κρίσεις είναι πανάκριβα σχολεία που διδάσκουν διαχείριση κρίσεων; Αναμφίβολα. Πρόκειται για κοινό τόπο μεταξύ των ειδικών. Οι προηγούμενες κρίσεις έχουν καθοριστικά προσδιορίσει την τεχνογνωσία αντιμετώπισης των επόμενων κρίσεων. Μόνον που αυτό έχει συνέπειες στον ίδιο το χαρακτήρα των κρίσεων. Η απάντηση σε μια κρίση είναι σε τέτοιο βαθμό σημαντική ώστε γίνεται, και τεχνικά, αναπόσπαστο τμήμα της δυναμικής της κρίσης, στοιχείο της ίδιας της φυσιογνωμίας της. Αυτό εξηγεί σε σημαντικό βαθμό γιατί οι δύο μεγάλες οικονομικές κρίσεις, αυτή του 1929 και αυτή του 2008, με πολλές τεχνικές συγγένειες στα αίτια και στον τρόπο εκδήλωσης τους, όπως και στην αρχική καταστροφική δυναμική τους (αντίστοιχη πτώση παραγωγής, αντίστοιχη πτώση χρηματιστηρίων, διεθνής επέκταση), είχαν στο τέλος τόσο διαφορετικές επιπτώσεις.

Γιατί όμως η πιο πρόσφατη κρίση, αυτή του 2008, δεν επέφερε αξιοσημείωτες αλλαγές στη σχέση κράτους-αγορών σε αντίθεση με αυτήν του 1929; Τα προηγούμενα επιτρέπουν τη διατύπωση μιας υπόθεσης. Το τεράστιο οικονομικό και κοινωνικό κόστος της μεσοπολεμικής κρίσης, η μακρά της διάρκεια, η διεθνής αταξία που προκάλεσε ώθησαν παλαιούς παίκτες και παίκτες *in statu nascendi* (ηγέτες, πολιτικά κόμματα, ετερόδοξους οικονομολόγους, εργατικά συνδικάτα) είτε να πιέσουν για μεγάλες αλλαγές είτε να γίνουν οι ίδιοι φορείς αλλαγής. Οι εναλλαγές της κρίσης,

η δημιουργία ενός φαύλου κύκλου κρίσεων ή υπο-κρίσεων (συναλλαγματικών, τραπεζικών, χρηματιστηριακών, πολιτικών) εντός της κρίσης, η βύθιση στη μιζέρια μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και η απουσία ορατής εξόδου από αυτήν, η αδήριτη ανάγκη να «γίνει κάτι», όπως και η μακρά εμμονή στις παλαιές λύσεις, διευκόλυναν την εμφάνιση, ωρίμανση και σύγκλιση εναλλακτικών ιδεών και εναλλακτικών προτάσεων πολιτικής. Η ανάδυση νέων ιδεών ήταν συνήθως άναρχη, αποσπασματική, πλήρης αντιφάσεων, περισσότερο προϊόν της ανάγκης παρά ενός σχεδίου, συχνά αμυντική (προστασία μιας πληττόμενης ομάδας) και πολλές φορές ομορφοπολιτιστική (αναζήτηση οφέλους ή πλεονεκτήματος). Συνήθως όμως έτσι γίνεται, αυτός είναι ο πρακτικός τρόπος μορφοποίησης νέων πολιτικών. Εάν, λοιπόν, *policies require politics* (Gourevitch, 1986: 239), η μακρά περιδίληση δημιούργησε, αργά, αντιφατικά αλλά σταθερά, το πεδίο συνάντησης νέων πολιτικών με την πολιτική.

Αντιθέτως, στην κρίση του 2008, η αποφασιστικότητα και αποτελεσματικότητα των νομισματικών και δημοσιονομικών παρεμβάσεων λειτούργησαν ως παράγοντες περιορισμού του υφεσιακού σοκ και ταχύτερης επιστροφής στην ανάκαμψη. Επίσης, δύο άλλοι παράγοντες περιόρισαν το κόστος της κρίσης. Η έγκαιρη και πολύ μεγαλύτερη, σε σύγκριση με το μεσοπόλεμο, προστασία των τραπεζών και των καταθέσεων και, άρα, της ευρύτατης μάζας των αποταμιευτών, πρόλαβε το καταστροφικό ντόμινο, μειώνοντας το οικονομικό και κοινωνικό κόστος της κρίσης. Αποτέλεσμα των μαθημάτων από προηγούμενες κρίσεις αλλά και του «μαζικού χρηματοοικονομικού πλούτου» των κοινωνιών ευμάρειας, προστάτευσε καλύτερα την απαιτητική, και ιδιαίτερα ευαίσθητη στον κίνδυνο καθοδικής κινητικότητας, μεγάλη ασταθή μάζα των σύγχρονων μεσαίων τάξεων.⁹ Επίσης, η ύπαρξη ενός ισχυρού δημόσιου προνοιακού ιστού, ο οποίος ελάχιστα είχε αναπτυχθεί στη δεκαετία του 1930, συνέβαλε στη μερική ανάσχεση, σε σύγκριση με το 1929, του οικονομικού και κοινωνικού κόστους (η αξία του δημόσιου προνοιακού ιστού έχει φυσικά καταστεί πιο εμφανής στη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης). Τα προηγούμενα, μειώνοντας τη διάρκεια και το κόστος της κρίσης του 2008, περιόρισαν ή εκτόνωσαν, αν η υπόθεσή μας είναι σωστή ή εν μέρει σωστή, την πίεση για μεγάλες τομές στη σχέση κράτους-αγορών. Επιπλέον, εξέλιξη κρίσιμη, δεν διευκόλυναν, σμικρύνοντας και χρονικά και ποιοτικά το διαθέσιμο πεδίο ιδεολογικής «novelty», την ανάδειξη νέων παικτών.

Ας δούμε από μία άλλη γωνία θέασης το θέμα του «δυνάμει» πεδίου ιδεολογικής ανανέωσης. Σύμφωνα με τον Μάιλς Κέιλερ, οι χωρίς προηγούμενο παρεμβάσεις κεντρικών τραπεζών και κυβερνήσεων, ιδιαίτερα δε των αμερικανικών αρχών, αποσκοπούσαν «σε τελική ανάλυση» στο να μειώσουν το πολιτικό κόστος της κρίσης για τις εθνικές πολιτικές ελίτ (Kahler, 2013: 44). Εάν είναι έτσι, και στις δημοκρατικές πολιτείες είναι σε μεγάλο βαθμό έτσι, οι «χωρίς προηγούμενο παρεμβάσεις» τελικά πράγματι

⁹ Ο «μαζικός χρηματοοικονομικός πλούτος» (*mass financialized wealth*), με επίκεντρο τις μεσαίες τάξεις, έχει διαμορφώσει καθοριστικά την τάση υπέρ των εκτεταμένων διασώσεων κατά τη διάρκεια κρίσεων (Chwieroth και Walter, 2019), έστω και αν έτσι επιβραβεύεται ο «ηθικός κίνδυνος», έστω και αν, σε δεύτερο χρόνο, διακέεται το οικονομικό κόστος στο σύνολο των φορολογουμένων.

πέτυχαν αυτό που επεδίωκαν: τη μείωση του κόστους για τις εθνικές πολιτικές ελίτ, μείωση που ipso facto συνεπαγόταν τον ταυτόχρονο περιορισμό του πιθανού οφέλους εναλλακτικών παικτών, και, άρα, τη διατήρηση του status quo. Φυσικά, η κοινωνική και πολιτική δυσαρέσκεια υπήρξε διάχυτη. Όπως και η αμφισβήτηση. Ωστόσο, λόγω όλων των προηγουμένων (αποτελεσματικές νομισματικές και δημοσιονομικές παρεμβάσεις, μεγαλύτερη προστασία αποταμιευτών, σταθεροποιητικός ρόλος του κοινωνικού κράτους), όπως και λόγω των διεθνών καταναγκασμών, η δυσαρέσκεια και η αμφισβήτηση απέτυχαν να οδηγήσουν σε «durable new policy formulas», οι οποίες θα μπορούσαν να εκπροσωπηθούν από εξίσου διαρκείς πολιτικούς συνασπισμούς (Kahler και Lake, 2013: 21). Το έδαφος για αιρετικές απόψεις και ανορθόδοξους παίκτες –και, άρα, το ιδεολογικό και προγραμματικό πεδίο ανανέωσης– περιορίστηκε. Η τιμωρία των κυβερνήσεων και η ανάδειξη νέων (Chwieroth και Walter, 2010) δεν συνοδεύτηκε από σημαντική αλλαγή οικονομικής φιλοσοφίας και πολιτικής.

Εξ αντιδιαστολής, η εξόχως προβληματική διαχείριση, μετά το 2010, της κρίσης χρέους από την Ευρωπαϊκή Ένωση επιβεβαιώνει την ως άνω υπόθεση. Η παράταση της κρίσης και η πιο μεγάλη ύφεση, η οποία ειδικά στην Ελλάδα (και μόνο στην Ελλάδα), έλαβε διαστάσεις απολύτως αντίστοιχες της κρίσης του 1929, δημιούργησε μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές αναταράξεις. Διευκόλυνε έτσι την εμφάνιση εναλλακτικών προτάσεων πολιτικής και νέων πολιτικών πρωταγωνιστών, ιδιαίτερα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (με τον ΣΥΡΙΖΑ να αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση). Ελάχιστη σημασία έχει εδώ, δηλαδή σε ένα μακροσκοπικό επιχείρημα, το αν οι ντόπιες πολιτικές ελίτ ήταν υπεύθυνες για τη βύθιση της χώρας τους στην κρίση, όπως ελάχιστη σημασία έχει το περιεχόμενο και η ποιότητα των εναλλακτικών προτάσεων πολιτικής. Επίσης, ελάχιστη σημασία έχει, με δεδομένο το εξόχως περιοριστικό ενωσιακό πλαίσιο, το ότι οι «απόπειρες» άλλης πολιτικής απέτυχαν. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι η χρονική διάρκεια και το βάθος της κρίσης συνέβαλαν στη μορφοποίηση εναλλακτικών ιδεών, στην εμφάνιση και εν μέρει καθιέρωση νέων πρωταγωνιστών, όπως και στη δημιουργία σε κοινωνικό επίπεδο συνασπισμών «αντι-λιτότητας». Η παρατεταμένη και βαθιά υφεσιακή δυναμική στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου υπονόμωσε τη νομιμοποιητική βάση των παλαιών ιδεολογιών (και, εν μέρει, των φορέων τους), συμβάλλοντας, όπως συνέβη μετά το 1929, στη διεύρυνση του πεδίου ιδεολογικής «novelty» και, συνεπώς, στην καλύτερη άρθρωση εναλλακτικών ιδεών. Συνέβαλε, επίσης, στην αύξηση του πολιτικού κόστους για τις κατεστημένες εθνικές πολιτικές ελίτ.

Το βάθος της κρίσης και η διάρκειά της φαίνεται να συνιστούν τους δύο πιο κρίσιμους παράγοντες που, μεταξύ άλλων, προσδιορίζουν το μέγεθος των μετά την κρίση αλλαγών.

Από τον κεύσινισμό στην *austerity mania*: Η ευρωπαϊκή εξαίρεση

Γιατί όμως οι ευρωπαϊκές πολιτικές ελίτ, οι οποίες, όπως και οι αμερικανικές, χρησιμοποίησαν επιτυχώς τα διδάγματα προηγούμενων κρίσεων, δεν κατάφεραν, ενώ διαχειρίστηκαν με (σχετική) αποτελεσματικότητα το χρηματοοικονομικό κραχ του 2007-2009, να είναι εξίσου αποτελεσματικές στην αντιμετώπιση της κρίσης χρέους που ξέσπασε το 2010; Το ερώτημα καθίσταται πιο ενδιαφέρον εάν θεωρηθεί ότι και οι ευρωπαϊκές ελίτ, όπως και οι αμερικανικές, ελάμβαναν υπόψη, κατά τη διαχείριση της κρίσης, το πολιτικό τους συμφέρον.

Η απάντηση στο ερώτημα πρέπει να αναζητηθεί στην ιδιαίτερη υφή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και, ειδικά, σε μια μοναδική «ασυμμετρία», στενά συνυφασμένη με τον πολυκεντρικό και πολυκρατικό χαρακτήρα του ευρωσυστήματος: ένα τμήμα των ελίτ που συμμετείχε (συχνά καθοριστικά) στη λήψη των αποφάσεων προερχόταν από χώρες (και λογοδοτούσε σε εκλογικά σώματα) που δεν είχαν σημαντικά πληγεί από την κρίση χρέους, ενώ ένα άλλο (κυρίως οι ελίτ του Νότου), το οποίο επίσης συμμετείχε στη λήψη των αποφάσεων, προερχόταν από χώρες (και λογοδοτούσε σε εκλογικά σώματα) που υφίσταντο τις σκληρές συνέπειες της κρίσης. Ως συνέπεια, οι χαράζοντες την ευρωπαϊκή πολιτική επίλυσης της κρίσης χρέους είχαν σε σημαντικό βαθμό αποκλίνουσες προτεραιότητες πολιτικής.

Η απόκλιση προτεραιοτήτων ήταν το αποτέλεσμα διαφορετικών αντιλήψεων αλλά και κοινωνικών πιέσεων, συνδεδεμένων με το αν η κρίση είναι «δική μας» ή «του άλλου», διαφορετικών αντιλήψεων για το «εθνικό συμφέρον»,¹⁰ αλλά και το αποτέλεσμα διαφορετικών ρόλων, λόγω της νέας διάκρισης ανάμεσα σε πιστώτριες και δανειζόμενες χώρες. Επίσης, ήταν απόρροια διαφορετικών ανά χώρα δεδομένων ως προς το εκλογικό όφελος και κόστος, καθώς η μείωση του πολιτικού κόστους της κρίσης προσελάμβανε τελείως διαφορετικό περιεχόμενο για τις ελίτ των πλεονασματικών και για εκείνες των υπερχρεωμένων χωρών. Η σώρευση αυτών των διαφορετικών αντιλήψεων, «ιδιοτήτων», ρόλων, αλλά και εκλογικών φόβων και προσδοκιών, είχε δημιουργήσει ισχυρές, διότι αλληλοενισχυόμενες, policy προδιαθέσεις, ένθεν και ένθεν, και ισχυρά αντιληπτικά και γνωστικά ρήγματα στο εσωτερικό των εκτελεστικών σωμάτων που διαχειρίζονταν την κρίση. Ακόμη και το περιεχόμενο, όχι απλώς η έκταση, των προγραμμάτων νομισματικής χαλάρωσης της ΕΚΤ, της θεωρούμενης ως της πιο ανεξάρτητης από τις Κεντρικές Τράπεζες, επηρεάστηκαν από τις διαφοροποιημένες πιέσεις των εθνικών πολιτικών ελίτ (Reisenbichler 2019).

Η ασυμμετρία ήταν «μοναδική» και ειδικά ευρωπαϊκή. Και υπερέβαινε το γνωστό πολυκεντρισμό της πολυεπίπεδης ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, εισάγοντας νέες τομές και περαιτέρω πολυπλοκότητα στο εσωτερικό της. Ωθούσε δε στη δημιουργία καταστάσεων μέγιστης δημοκρατικής αβεβαιό-

10. Το «εθνικό συμφέρον» είναι έννοια σύνθετη και περιλαμβάνει πολύ διαφορετικά «εθνικά συμφέροντα», όπως το εθνικό οικονομικό συμφέρον, το γεωπολιτικό-διπλωματικό, το πολιτισμικό, το εκλογικό. Περιλαμβάνει ακόμη, παρότι μερικές φορές υποεκτιμάται, έναν ορισμένο (εθνικό) τρόπο κατανόησης της ένταξης μιας χώρας στην ευρωπαϊκή διεθνική (transnational) δομή, αλλά και μια αντίληψη για τα επιθυμητά χαρακτηριστικά αυτής της τελευταίας.

τητας, καθώς, όταν οι καταστάσεις γίνονταν οριακές (κάτι που συνέβη συχνά, ιδιαίτερα στην ελληνική και κυπριακή περίπτωση), άλλες ελίτ ελάμβαναν κρίσιμες αποφάσεις και άλλες καλούνταν να αναλάβουν το πολιτικό κόστος των αποφάσεων αυτών.

Ως συνέπεια των ανωτέρω, ισχυρότερες προτεραιότητες για τις ελέγχουσες το ευρωπαϊκό σύστημα λήψης αποφάσεων ηγεσίες του Βορρά ήταν η αποφυγή της «αμοιβαιοποίησης» του χρέους (και, εμμέσως, της «Ένωσης μεταφοράς πόρων»), η διασφάλιση της τήρησης των δημοσιοοικονομικών κανόνων, όπως, σε μεγάλο βαθμό, και η διασφάλιση των πιστωτών έναντι των δανειοληπτών. Στο εσωτερικό αυτού του σύνθετου αστερισμού προτεραιοτήτων, η *γρήγορη* έξοδος από την ύφεση δεν αποτελούσε, όσο πολύ και αν εκπλήσσει, τον πιο σημαντικό των στόχων. Τουλάχιστον δεν αποτελούσε πρώτη και επείγουσα προτεραιότητα για μεγάλο αριθμό από τους συμμετέχοντες στη χάραξη των πολιτικών. Η εμβάθυνση και παράταση της κρίσης στις χώρες με υψηλό χρέος και η παράταση του ψυχοδράματος της αποσταθεροποίησης της ευρωζώνης υπήρξαν οι δύο κύριες συνέπειες αυτής της ιδιότυπης ιεραρχίας προτεραιοτήτων.

Η ως άνω πολλαπλή ασυμμετρία αντιλήψεων, ρόλων και στόχων σχετικοποιεί, χωρίς καθόλου να καταργεί, τον ρόλο των οικονομικών ιδεολογιών. Οι ίδιες ευρωπαϊκές ελίτ που αντέδρασαν με κεϋνσιανό τρόπο στην πρώτη φάση της κρίσης (2007-2009), όταν η κρίση ήταν κοινή για όλους και έθιγε και τα εκλογικά σώματα των πλεονασματικών χωρών, αντέδρασαν με «υπερκυκλικό» τρόπο (που θυμίζει το «σοκ οικονομιών» σε συνθήκες βαριάς ύφεσης του καγκελαρίου Μπρούνινγκ) όταν η κρίση αφορούσε τις πιο αδύναμες οικονομίες και μόνον τα εκλογικά σώματα των υπερχρεωμένων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το ότι οι ίδιοι περίπου άνθρωποι προώθησαν, σε χρονικά πολύ κοντινές συγκυρίες, προγράμματα δημοσιονομικής τόνωσης (2007-2009) και τα αντίθετά τους (2010-2015), είναι περισσότερο συμβατό με την διαφοροποιημένη πρόσληψη ή τον ορισμό του εθνικού και εκλογικού συμφέροντος μεταξύ των δύο περιόδων και λιγότερο με κάποιου είδους ιδεολογική αστάθεια ή ιδεολογική ακαμψία. Εντούτοις, η νεοφιλελεύθερης έμπνευσης «επεκτατική λιτότητα», συνδεδεμένη άρρηκτα με το brand name του οίκου Ευρώπη, νομιμοποίησε και διευκόλυνε την «austerity mania» (Kitromilides, 2009: 10) της μετά το 2010 περιόδου. Η ίδια απόκλιση στόχων παρατηρήθηκε στα εκλογικά σώματα υπερχρεωμένων και πλεονασματικών χωρών. Η ανάδυση συνασπισμών «αντι-λιτότητας» στις χώρες του Νότου και συνασπισμών υπέρ της λιτότητας (αλλά για άλλους), ή και «τιμωρίας», στις χώρες του Βορρά αποτύπωσε τις αποκλίσεις προτεραιοτήτων μεταξύ των χωρών της ευρωζώνης.¹¹

Συνολικά, η Ευρωπαϊκή Ένωση κατάφερε ένα δύσκολο αλλά διαχειρίσιμο πρόβλημα χρέους να το μετατρέψει σε μεγάλη κρίση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Πρόκειται για την ευρωπαϊκή εξαίρεση στη γενική τάση αποτελεσματικής διαχείρισης της κρίσης του 2008 και των συνεπειών της.

11. Η ίδια ακριβώς απόκλιση προτεραιοτήτων ερμηνεύει την διαφοροποιημένη απάντηση των σοσιαλδημοκρατικών ηγεσιών και κομμάτων στις διαφορετικές φάσεις της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Τα εθνικά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, κατά την περίοδο της κρίσης χρέους, αποδέχτηκαν, συχνά σε πλήρη αντίθεση με προηγούμενες δικές τους επιλογές εντός του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος, τις πολιτικές λιτότητας. Το "εθνικό συμφέρον" και λόγοι εσωτερικής πολιτικής εξηγούν την απουσία συνοχής ανάμεσα στον προγραμματικό λόγο και τις δημόσιες πολιτικές που υιοθέτησαν (Moschonas, 2014).

Η μεγάλη επιρροή των εθνικών συμφερόντων και των προτεραιοτήτων εσωτερικής πολιτικής στη λήψη αποφάσεων, το αποκλίνον *état d'esprit* των εθνικών κοινών γνώμων, επέτειναν και το γνωστό παραδοσιακό πρόβλημα της *collective coordination* και το πρόβλημα κυβερνησιμότητας που πάντα χαρακτήριζαν την Ε.Ε.

Βέβαια, και η Ευρώπη μαθαίνει. Ήδη από το 2016 έχει παρατηρηθεί μια τάση πιο ευέλικτων πρακτικών δημοσιονομικής διακυβέρνησης. Και οι πρώτες απαντήσεις στην κρίση του κορωνοϊού υπήρξαν τολμηρές για τα στάνταρτς της φύσει άτολμης ευρωπαϊκής πολιτικής. Ιδιαίτερα, η πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (*Next Generation EU*, 27-5-2020), παρότι ιδιαίτερα μετριοπαθής ως στρατηγική δημοσιονομικής τόνωσης, εμπεριέχει, έστω εφάπαξ, μια μορφή κοινής έκδοσης χρέους και διακρατικές μεταβιβάσεις (Παγουλάτος, 2020). Εμπεριέχει, επίσης, αύξηση του κοινοτικού προϋπολογισμού. Πρόκειται για τομή, ιδιαίτερα σε επίπεδο συμβόλων. Εάν εγκριθεί και υλοποιηθεί, χωρίς να αλλάξει η δομή της, θα περιορίσει ελαφρώς την άνηση πίεση επί των κρατών-μελών που ασκεί η κρίση του κορωνοϊού και θα κατευνάσει την αναμενόμενη όξυνση της έντασης ανάμεσα σε ευρωπαϊκές χώρες χαμηλού και υψηλού χρέους.

Μοιάζει η πρόταση, συνδυασμένη με το σύνολο των ευρωπαϊκής προέλευσης μέτρων, όπως εύστοχα διερωτάται ο Μάριο Τέλο, με αναβίωση του μη ολοκληρωθέντος μεγάλου σχεδίου του Ζακ Ντελόρ για έναν «ευρωπαϊκό κεϋνσιανισμό»; (Telò, 2020). Η απάντηση είναι αρνητική, καθώς τα πρόσφατα έκτακτα μέτρα δεν στηρίζονται από αντίστοιχης φιλοσοφίας οικονομικές πολιτικές στους «κανονικούς» καιρούς. Σε κάθε περίπτωση, στο εσωτερικό μιας «συντηρητικής» Ένωσης που έχει καταφέρει να μετατρέψει τις χαμηλές πολιτικές προσδοκίες σε πολιτισμική *mentalité*, η μέχρι σήμερα αντίδραση της Ε.Ε. στην κρίση συνιστά άνοιγμα και πρόοδο, ιδιαίτερα υπό το φως της διαχείρισης της περιόδου 2010-2015.

Η Ευρώπη «μαθαίνει». Οι ασυμμετρίες, όμως συμφερόντων και ρόλων (αλλά και ιδεολογιών) είναι συνήθως πιο ισχυρές από τις διαδικασίες πολιτικής εκμάθησης. Αυτό θα επιβεβαιωθεί, ή όχι, στο μέλλον, εάν, λόγω «κακών» μετεξελίξεων της πανδημίας, επανέλθουν στο προσκήνιο αποκλίσεις προτεραιοτήτων ανάλογες με αυτές του 2010-2015. Προς το παρόν, το εν μέρει «συμμετρικό σοκ» προστατεύει και μάλλον ενισχύει το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, παρότι παλαιά ρήγματα έχουν εκ νέου ενεργοποιηθεί.

1929 ή 2008; Η κρίση του κορωνοϊού

Τα χαρακτηριστικά που επηρέασαν σημαντικά τη δυναμική της κρίσης του 2008 (βελτιωμένη τεχνογνωσία στην αντιμετώπιση της κρίσης, καλύτερη προστασία της ευρείας μάζας των αποταμιευτών και των μεσαίων τάξεων, κοινωνικό κράτος ως σταθεροποιητής, συμμετοχή στο παιχνίδι των κρίσεων ενός νέου παίκτη, της Ε.Ε., με ταυτόχρονα σταθεροποιητικά και αποσταθεροποιητικά χαρακτηριστικά), είναι μη συγκυριακά. Θα είναι δηλαδή παρόντα και ενεργά και στις επόμενες κρίσεις. Καθιστούν δε την κρίση του 2008, αφενός, διακριτή από όλες τις μεγάλες κρίσεις του παρελθόντος και, αφετέρου, γνωστικά (σε ό,τι δηλαδή αφορά τη χρησιμότητά της για την κατανόηση παραμέτρων της εν εξελίξει σημερινής κρίσης) πιο σημαντική από εκείνη του 1929. Αυτή είναι, ως κρίση της νέας εποχής, η κρίση αναφοράς, πολύ λιγότερο το Μεγάλο Κραχ.

Ο κόσμος μετά την κρίση του κορωνοϊού θα είναι διαφορετικός; Πιο ειδικά, η προσφυγή σήμερα στην ασφάλεια του κράτους, στην ασφάλεια, κατ' αρχάς, των δημόσιων συστημάτων υγείας και, κατά δεύτερον, στα μέτρα προστασίας επιχειρήσεων, εργαζομένων και νοικοκυριών από τις σαρωτικές επιπτώσεις της εν εξελίξει οικονομικής κρίσης, θα τροποποιήσει τις σχέσεις κράτους και αγορών στη μέση και μακρά διάρκεια; Τέσσερις παράγοντες λειτουργούν ανασχετικά στην προοπτική μιας μεγάλης οικονομικής αλλαγής και ένας, αλλά πολύ σημαντικός, θα ωθούσε δυναμικά σε αλλαγή πορείας και τροποποίηση του οικονομικού παραδείγματος. Ας δούμε, κατ' αρχάς, τους πρώτους τέσσερις:

α) το παγκοσμιοποιημένο σύστημα, όπως παράγει από-παγκοσμιοποίηση, παράγει ταυτόχρονα περαιτέρω παγκοσμιοποίηση. Μεγάλα οικονομικά συμφέροντα, το σύστημα των αγορών και αυτό των διεθνών οικονομικών οργανισμών τείνουν να λειτουργήσουν ανασχετικά στο ενδεχόμενο μεγάλων οικονομικών μετασχηματισμών που θα υπονόμειαν τόσο την παγκοσμιοποίηση όσο και το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο. Ναι μεν η κρίση του κορωνοϊού, με την επιστροφή των συνόρων, δείχνει το εύθραυστο της παγκοσμιοποίησης και ενισχύει την από-παγκοσμιοποιητική δυναμική, ναι μεν η αντιπαράθεση ΗΠΑ-Κίνας κινείται προ πολλού στην ίδια κατεύθυνση, όμως οι δομικές, θεσμικές και ιδεολογικές αδράνειες είναι εξαιρετικά πολλές. Μία ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση είναι το

γεγονός ότι στη διάρκεια της κρίσης του 2008, σε αντίθεση με αυτήν του 1929, η μεγάλη ύφεση δεν οδήγησε σε επαν-ορισμό των εθνικών οικονομικών συμφερόντων στην κατεύθυνση απομάκρυνσης από τη διεθνή οικονομική ενσωμάτωση. Μάλλον το αντίθετο συνέβη (Kahler, 2013). Τα δίκτυα είναι πολύ μεγάλα, οι διεθνείς εφοδιαστικές αλυσίδες (δεν υπάρχει μόνον η υγειονομική αλυσίδα) πολύ σημαντικές και ακριβές, το σύμπλεγμα συμφερόντων και ιδεών υπέρ της συνέχειας ισχυρό, και το βραχυχρόνιο κόστος αλλαγής πορείας σημαντικό·

β) Η Ευρωπαϊκή Ένωση, ισχυρός (όσο και εύθραυστος) παίκτης, συντηρητική δύναμη, με την έννοια της φυσικής κλίσης προς τη σταθερότητα, επίσης θα λειτουργήσει αποτρεπτικά. Ο πολυεθνικός και πολυκεντρικός χαρακτήρας της, αλλά και η οικονομική της ιδεολογία, την καθιστούν εμπόδιο σε κινήσεις ανατροπής του κυρίαρχου οικονομικού παραδείγματος αλλά και σε κινήσεις μείζονος ιδεολογικού αναπροσανατολισμού·

γ) Η φύση της σημερινής διπλής κρίσης, υγειονομική και σε δεύτερο χρόνο οικονομική, θέτει όρια στο τι θα επακολουθήσει την επόμενη ημέρα της κρίσης. Υποεκτιμάται πολύ το γεγονός ότι η κρίση δεν προέρχεται από τον οικονομικό κύκλο ή από έναν τοξικό τομέα ή θεσμό του οικονομικού συστήματος. Είναι εξωγενής, έστω και αν έγκυροι μαρξιστές επιδημιολόγοι την αποδίδουν στην υπερεκμετάλλευση και αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος απομακρυσμένων περιοχών του πλανήτη. Επίσης, οι πανδημίες δεν οδηγούν πάντα σε ριζικές αλλαγές (Χριστοδουλάκης, 2020). Οι χαράζοντες πολιτική, μετά από μια μεγάλη κρίση, τείνουν να μεταρρυθμίσουν και διορθώσουν το υποσύστημα που επέφερε την αρχική βλάβη και προκάλεσε τη χωρίς φρένα κίνηση προς την καταστροφή (τα χρηματιστήρια και τον τραπεζικό τομέα μετά το 1929, το εποπτικό πλαίσιο του χρηματοπιστωτικού τομέα μετά το 2007-2009). Η υγειονομική, συνεπώς, προέλευση της σημερινής κρίσης δεν ωθεί, παρά μόνο δευτερογενώς, στην ευθεία αμφισβήτηση της κεντρικής ιδεολογίας του οικονομικού συστήματος·

δ) Παρότι η αβεβαιότητα της υγειονομικής εξέλιξης καθιστά μη προβλέψιμη τη διάρκεια και το βάθος του υφεσιακού κύκλου, αυτό που είναι προβλέψιμο, διότι ήδη εξόχως ορατό, είναι η ισχυρή, ισχυρότερη από ποτέ, και από το 2008, απάντηση των κυβερνήσεων και των κεντρικών τραπεζών. Αυτή η απάντηση απέτρεψε δραματικές εξελίξεις για το οικονομικό σύστημα στη διάρκεια της προηγούμενης μέγα-κρίσης και μείωσε το πεδίο για τη μορφοποίηση εναλλακτικών οικονομικών ιδεολογιών. Εάν η τρέχουσα κρίση δεν οδηγήσει σε μεγάλη οικονομική καταστροφή, τότε αυξάνεται η πιθανότητα οι σχέσεις κράτους και αγορών να μην αλλάξουν σημαντικά μετά το τέλος της κρίσης. Όπως ακριβώς συνέβη στην κρίση της νέας εποχής, αυτήν του 2007-2009.

Οι ως άνω τέσσερις παράγοντες εκτιμούμε ότι θα λειτουργήσουν ως ισχυρές δυνάμεις ανασχεσης των τάσεων που θα ωθούσαν σε αλλαγή του οικονομικού παραδείγματος. Εντούτοις, το μεγάλο κλειδί για τη μετέθυση ή όχι των

πιθανών επιπτώσεων, όπως και κατά τις προηγούμενες κρίσεις, βρίσκεται στη διάρκεια και το μέγεθος της ύφεσης. Αν η πανδημία ξαναχτυπήσει πιο δυνατά στο μέλλον, αν το υγειονομικό πρόβλημα δημιουργήσει τις συνθήκες για παρατεταμένη βύθιση των οικονομιών (όπως επιφανείς οικονομολόγοι προβλέπουν), τότε τα προηγούμενα χάνουν μέγα τμήμα της αξίας τους. Στο σενάριο αυτό, αλληπάλληλα κύματα εταιρικών πτωχεύσεων και κοινωνικής διαμαρτυρίας θα δοκιμάσουν κάθε σταθερότητα, θα σπάσουν τις άμυνες, και θα προκαλέσουν σημαντικές ιδεολογικές και πολιτικές ανακατατάξεις. Τότε βέβαια θα ενεργοποιηθεί και το δεύτερο κλειδί μεγέθυνσης των επιπτώσεων, η διαλεκτική παγκοσμιοποίηση –αποπαγκοσμιοποίηση, ιδιαίτερα αν το αποτέλεσμα των αμερικανικών εκλογών ευνοήσει τον αμερικανικό απομονωτισμό και την ήδη ενεργή λογική των εμπορικών πολέμων (βλ. Rodrik, 2020). Η αμερικανική υπερδύναμη έχει ήδη μετατραπεί σε άξονα αποσταθεροποίησης της παγκοσμιοποίησης. Στην περίπτωση επιμήκυνσης της ύφεσης, η αποπαγκοσμιοποίηση θα επιταθεί και θα συμπαρασύρει και τη σχέση κράτους-αγορών και, εν μέρει, τα αξιακά συστήματα των ελίτ, αλλά και των κοινωνιών. Σε αυτό το σενάριο, το *désir d'Etat*, ήδη ενισχυμένο, θα γίνει πιο ισχυρό. Αριστερές κρατικιστικής προέλευσης ιδέες θα επανέλθουν στο προσκήνιο.

Οι δύο οικονομικές κρίσεις που εξετάστηκαν έφεραν αλλαγές, έστω και αν το εύρος τους διέφερε θεαματικά. Αλλαγές θα υπάρξουν και μετά την κρίση του κορωνοϊού. Δύο μεγάλες οικονομικές κρίσεις σε διάστημα μόνο δέκα ετών είναι υπερβολικά πολλές για να μην αφήσουν ίχνη στο οικονομικό, πολιτικό και αξιακό γίγνεσθαι. Η υπόθεση, ωστόσο, των γραμμών που προηγήθηκαν είναι ότι μόνον το τρίτο από τα διατυπωθέντα από οικονομολόγους σενάρια, το εφιαλτικό, αυτό της μακράς διάρκειας βαθιάς ύφεσης, θα επηρεάσει σημαντικά τις σχέσεις κράτους-αγορών, τις θεσμικές αποτυπώσεις και τις οικονομικές και πολιτικές ιδεολογίες.

Σήμερα, οι δημόσιες εξουσίες δρουν εξαιρετικά τολμηρά, με πακέτα μέτρων, στο πρότυπο της κρίσης του 2008, ακριβώς για να αποτρέψουν το «κακό» οικονομικό σενάριο. «Λίγες μέρες νωρίτερα, ακόμη και αριστεροί ακαδημαϊκοί», έγραψε ο Κώστας Λαπαβίτσας, «θα είχαν θεωρήσει τα μέτρα αυτά ριζοσπαστικά» (Lapavitsas, 2020). Αν οι κεντρικές τράπεζες και οι κυβερνήσεις τα καταφέρουν, όπως το 2008, τότε θα περιορίσουν σημαντικά το πεδίο, ή και θα «κλείσουν» τον δρόμο για μεγάλες αλλαγές και ιδεολογικούς και προγραμματικούς νεωτερισμούς. Πιθανώς ο κεϋνσιανισμός έκτακτης ανάγκης θα σώσει για άλλη μια φορά τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Αν βέβαια η πανδημία αποφασίσει αλλιώς, αν η υγειονομική κρίση εξελιχθεί πολύ αρνητικά, τότε το παράδειγμα του 1929 ίσως αποδειχτεί πιο χρήσιμο για την κατανόηση των μέσης και μακράς διάρκειας επιπτώσεων της κρίσης από ό,τι εκείνο του 2008. Δεν είμαστε όμως εκεί.

Αν όλα είναι πιθανά, όλα δεν είναι εξίσου πιθανά. Η προηγηθείσα ανάλυση επιχείρησε να δείξει ότι οι μεγάλες οικονομικές κρίσεις δεν είναι πλέον τόσο

καθοριστικοί game changers όσο ήταν η καταστροφική κρίση του 1929. Έστω και αν, υπό ορισμένες ακραίες προϋποθέσεις, θα μπορούσαν να ξαναγίνουν.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Almunia, Miguel, Agustín Bénétrix, Barry Eichengreen, Kevin O'Rourke και Gisela Rua, "From Great Depression to Great Credit Crisis: Similarities, Differences and Lessons", Paper, 50th Economic Policy Panel Meeting, Tilburg 23-24 Οκτωβρίου 2009.

Berman, Sheri, 2006, *The Primacy of Politics, Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Blinder, Alan και Zandi, Mark, 2015, "The Financial Crisis: Lessons for the Next One", Center on Budget and Policy Priorities, 15 Οκτωβρίου 2015 (<https://www.cbpp.org/research/economy/the-financial-crisis-lessons-for-the-next-one>).

Braun, Phillip, 2020, "Why COVID-19 Won't Trigger Another Great Depression", *Forbes*, Απρίλιος 2020 (<https://www.forbes.com/sites/phillipbraun/2020/04/10/why-covid-19-wont-trigger-another-great-depression/#48e2032a8ba9>).

Chwieroth, Jeffrey και Walter, Andrew, 2019, "The wealth effect: The middle class and the changing politics of banking crises", 3 Ιουνίου 2019 (<https://voxeu.org/article/satisfying-great-expectations-middle-class>).

Chwieroth, Jeffrey και Walter, Andrew, 2010, "Financial crises and political turnover: a long run panoramic view". Paper presented at the annual meeting of the International Political Economy Society, Harvard University. November 12-13.

Cohen, Elie, 2010, *Penser la crise*. Paris: Fayard.

Crafts, Nicholas και Fearon, Peter, 2010, "Lessons from the 1930s Great Depression", *Oxford Review of Economic Policy*, Volume 26, Number 3, 2010, pp. 285–317.

Eichengreen Barry και Temin, Peter, 1997, *The Gold Standard and the Great Depression*, National Bureau of Economic Research, Working Paper 6060, Cambridge.

Eley, Geoff, 2002, *Forging Democracy, The History of the Left in Europe, 1850-2000*. Oxford: Oxford University Press.

Frieden, Jeffrey, 2006, *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. New York: W. W. Norton & Company.

Gourevitch, Peter, 2013, "Afterword: Yet more Hard times? Reflections on the Great Recession in the frame of earlier hard times" σε Kahler, Miles και Lake, David (eds), *Politics in the New Hard Times, The Great Recession in comparative perspective*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Gourevitch, Peter, 1986, *Politics in Hard Times. Comparative Responses to International Economic Crises*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Kahler, Miles, 2013, "Economic Crisis and Global Governance: The Stability of a Globalized World" σε Kahler, Miles και Lake, David (eds), *Politics in the New Hard Times, The Great Recession in comparative perspective*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Kahler, Miles και Lake, David, 2013, "Introduction: Anatomy of Crisis: The Great Recession and Political Change" σε Kahler, Miles και Lake, David (eds), *Politics in the New Hard Times, The Great Recession in comparative perspective*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Kitromilides, Yiannis, 2012, "The 1929 Crash and the Great Recession of 2008. Why the Policy Response Is Different but Not Different Enough", *Challenge*, Vol. 55, No. 1.

Krugman Paul, 2005, *The Great Unraveling*, New York: Norton and Company.

Κολλιόπουλος, Αθανάσιος, 2018, *Βασιλεία III: Διασφάλιση της Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας ή Εξασφάλιση του Ανταγωνιστικού Πλεονεκτήματος*; Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ, Κείμενο Εργασίας No 91/2018, Απρίλιος 2018.

Lapavitsas, Costas, 2020, "This Crisis Has Exposed the Absurdities of Neoliberalism. That Doesn't Mean It'll Destroy It", *Jacobin*, 27/3/2020 (<https://www.jacobinmag.com/2020/03/coronavirus-pandemic-great-recession-neoliberalism>).

Laye, Sébastien, 2018, "2008-2018, A-t-on retenu les leçons de la crise financière ?", Institut Thomas More, Note d'actualité 53, Σεπτέμβριος 2018 (<http://institut-thomas-more.org/2018/09/30/2008-2018-a-t-on-retenu-les-lecons-de-la-crise-financiere/>).

Liebig, Michael, 1999, "Recovery program could have blocked Hitler's 'legal coup'", *Executive Intelligence Review* [EIR], Vol. 26, 10, Μάρτιος 1999.

Mazower, Mark, 2013, *Σκοτεινή Ηπειρος, Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια/Καθημερινή.

Moschonas, Gerassimos, 2018α, “Global Markets, European Constraints: The EU and the Programmatic Destabilization of Social Democracy in Historical Perspective” σε Andersson,

Jenny, Godechot, Olivier (eds.), *Destabilizing Orders: Understanding the Consequences of Neoliberalism*. MaxPo Discussion Paper 18/1. Paris: Max Planck Sciences Po Center on Coping with Instability in Market Societies.

Moschonas, Gerassimos, 2018β, “European Social Democracy, Communism and the Erfurtian Model.” σε Outhwaite, William και Turner, Stephen (eds.), *The SAGE Handbook of Political Sociology*. London: Sage.

Moschonas, Gerassimos, 2014, “Reforming Europe, Renewing Social Democracy? The Party of European Socialists, the Debt Crisis, and the Europarties” σε Bailey, David, De Waele, Jean.-Michel, Escalona, Fabien και Vieira, Mathieu (eds.), *European Social Democracy During the Global Economic Crisis: Renovation or Resignation?*. Manchester: Manchester University Press.

Notermans, Ton, 2000, *Money, Markets, and the State. Social democratic economic policies since 2018*. Cambridge: Cambridge University Press.

Παγουλάτος, Γιώργος, 2020, «Μια ιστορική στιγμή για την Ευρώπη;», *Η Καθημερινή*, 24-5-2020.

Piketty, Thomas, 2016, “2007-2015: une si longue récession”, 8 Ιανουαρίου 2016 (<https://www.lemonde.fr/blog/piketty/2016/01/08/2007-2015-une-si-longue-recession/>)

Reisenbichler, Alexander, 2020, “The Politics of Quantitative Easing and Housing Stimulus by the Federal Reserve and European Central Bank 2008-2018”, *West European Politics*, 43, 2, 2020.

Rodrik, Dani, 2020, “Making the Best of a Post-Pandemic World”, *Project Syndicate*, 12 Μαΐου, 2020 (<https://www.project-syndicate.org/commentary/three-trends-shaping-post-pandemic-global-economy-by-dani-rodrik-2020-05>).

Telò, Mario, 2020, “One step forwards and two back: EU and the health and economic crises” *Neue Gesellschaft* (υπό δημοσίευση).

Telò, Mario, 1988, *Le New Deal européen: la pensée et la politique sociales-démocrates face à la crise des années trente*. Brussels: Editions de l' Université de Bruxelles.

Τράπεζα της Ελλάδας, 2009, *Η κρίση του 1929, η ελληνική οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, Νοέμβριος 2009.

Tsarouhas, Dimitris, 2013, "Sweden" σε De Waele, J.-M., Escalona F. and Vieira M. (eds), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Χριστοδουλάκης, Νίκος, 2020, «Μην αφήνεις μια κρίση να πάει χαμένη (αλλά και μην τα περιμένεις όλα από αυτήν)», *διαΝΕΟσις*, Μάιος 2020 (<https://www.dianeosis.org/2020/05/min-perimeneis-mia-krisi-na-paei-xameni/>).

White, Jonathan, 2019, "Everyone says this is a once-in-a-lifetime election. Is that why it's been so dirty?", *The Guardian*, 10 Δεκεμβρίου 2019 (<https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/dec/10/once-lifetime-electiondirty-democracy>).

Wolf, Martin, 2018, "Why so little has changed since the financial crash" *Financial Times*, 4 Σεπτεμβρίου 2018 (<https://www.ft.com/content/c85b9792-aad1-11e8-94bd-cba20d67390c>).

Worley, Matthew, 2005, *Labour Inside the Gate: A History of the British Labour Party Between the Wars*. London: I. B. Tauris.

diaNEOsis

diaNEOsis

dianeosis_org

diaNEOsis

diaNEOsis

διαNEOsis

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ